

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ, Ἀθηναί

ΤΟ ΑΓΑΘΟ ΩΣ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Α'

1. Ἡ πράξη, ὡς συνειδητὴ ἐνέργεια, ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὴν ἀπόφαση τῆς βούλησης καὶ τὸ τέλος τῆς στὴν πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ ποὺ περιέχεται στὴν ἀπόφαση τῆς βούλησης. Τὴν πράξη τὴ σχηματίζει ὁ σκοπὸς τῆς· τῆς δίνει νόημα καὶ μορφή καὶ χωριστὴ ὄντοτητα. Συντελεῖται σὲ ὀρισμένο χρόνο καὶ χῶρο καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει, σὲ τούτην τὴν ἀλληλουχία, καθ' ὅσον συνάπτει τὸν ἄνθρωπο μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, καθ' ὅσον εἶναι πράξη κοινωνική.

Τὴν πράξη αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικρύσωμε, ἔτσι περιχαραγμένη μετὰ τὴν ἀρχὴς τῆς καὶ τοῦ τέλους τῆς, μετὰ τὴν βούλησιν ποὺ θέτει τὸν σκοπὸ καὶ τῆς πραγμάτωσίν του, ἀπομονωμένη ἀπὸ ὅλα τὰ γύρω τῆς συμβαίνοντα, ἀπὸ ὅλα τὰ πρὶν καὶ τὰ ἐπόμενα. Τὰ αἰσθητὰ στοιχεῖα ποὺ παρεμβάλλονται μετὰ τὴν θέσιν τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς πραγμάτωσίν του, ἀποκτοῦν ἀπὸ αὐτὸν τὸ σκοπὸ μιὰ νοηματικὴ ἐνότητα. Αὐτὴ ἡ νοηματικὴ ἐνότητα συνιστᾷ μιὰ πράξη, καὶ δὴ μιὰ πράξη ἀπλή. Ἐχομε ὅμως καὶ πράξεις σύνθετες δύο κατηγοριῶν, συλλογικὰς καὶ ἐπάλλῃας πράξεις, ποὺ συνθέτονται ἀπὸ ἀπλὰς πράξεις.

Οἱ ἀπλὰς πράξεις, γιὰ νὰ σχηματισθοῦν ἀπὸ αὐτὰς οἱ σύνθετες, ἐντάσσονται κατὰ δύο τρόπους. Πρῶτα ὡς στοιχεῖα ἐνὸς συμπλέγματος συγχρόνων πράξεων πολλῶν ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ κατευθύνεται πρὸς ἓνα κοινὸ σκοπὸ, ποὺ τοῦ προσδίδει ἐνότητα καὶ μορφή. Τὸ ἐνιαῖο τοῦτο σύνολο τῶν ἐπὶ μέρους ἀπλῶν πράξεων ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σύμπλεγμα, καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ καταλογισθῇ σὲ μιὰ βούλησιν, ἀλλὰ σὲ ἀποφάσεις καὶ ἐπιταγὰς, ποὺ προκύπτουν, κατὰ μιὰ θεσπισμένη συνήθως διαδικασία, ἀπὸ ἓνα σύνολο βουλήσεων, τὸ ὀνομάζομε συλλογικὴν πράξη. Ἡ σύνθετη ὅμως πράξη μπορεῖ νὰ προσλάβῃ καὶ τὴ μορφή μιᾶς ἀλύσου ἀπὸ ἐπάλλῃας μέσα στὸ χρόνο πράξεις, ποὺ τὶς ἐκτελοῦν εἴτε ἓνας εἴτε πολλοὶ ἄνθρωποι. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ κάθε ἐπὶ μέρους ἀπλή πράξη, ὄντας μέσον γιὰ τὴν ἀπώτερη, ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο κρίκο τῆς

άλύσου πού καταλήγει στὸν ἐπιδιωκόμενο σκοπό. Μπορεῖ τέλος καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς μορφές συνθέτων πράξεων νὰ ὑπάρξουν μαζί· δηλαδή συμπλέγματα συλλογικῶν πράξεων νὰ ἐκτελοῦν ἐπ'ἀλλήλες πράξεις μέσα στὸ χρόνο. Ὅπως καὶ ἡ ἀπλὴ πράξη ἔχουν καὶ οἱ σύνθετες πράξεις, τὰ συμπλέγματα τῶν συλλογικῶν καὶ τῶν ἐπ'ἀλλήλων πράξεων νοηματικὴ ἐνότητα. Διότι καὶ αὐτὲς ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ βούληση ἢ ἀπὸ πολλὲς βουλήσεις ἐνωμένες σ' ἓναν κοινὸ σκοπὸ καὶ καταλήγουν στὴν πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ ἐνότητα τοῦ σκοποῦ — τὸ νόημα — ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον ἐκεῖνες τὶς ἐνέργειες πού ἀπαρτίζουν τὸ αἰσθητὸ περιεχόμενο τῶν πράξεων. Τὸ νόημα ὁροθετεῖ τὴ σύνθετη πράξη μέσα στὸν αἰσθητὸ κόσμον. Ἐπομένως αὐτὰ πού ἰσχύουν γιὰ τὴν μεμονωμένη, τὴν ἀπλὴ πράξη, ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς ποικίλης μορφῆς σύνθετες πράξεις. Ἀρχίζουν καὶ τελειώνουν ἐκεῖ πού τὸ κοινὸ τους νόημα ὀρίζει.

Συλλογικὲς πράξεις ἐκτελοῦν ἐνώσεις ἀνθρώπων, συλλογικὲς ὀντότητες, ὅπως τὰ σωματεῖα, οἱ ἐταιρίες, οἱ κοινότητες, οἱ πολιτείες καὶ οἱ ἐνώσεις πολιτειῶν. Πράξεις ἐπ'ἀλλήλες ἐκτελοῦν ἢ ἓνα ἢ πολλὰ ἄτομα. Ὁ συνειρμὸς τους μέσα στὸ χρόνο μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς τὶς ἐννοιες τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς.

2. Οἱ δυὸ αὐτοὶ ὅροι χρειάζονται μιὰν ἐπεξήγηση.

Ὡς πολιτικὴ ἐννοοῦμε γενικὰ τὴ μέθοδο τοῦ πορεύεσθαι ἔμπρακτα πρὸς ἓνα σκοπὸ, τὴν ὀργάνωση τῆς δραστηριότητος πού γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ χρειάζεται, καὶ πού ἐκδηλώνεται σὲ μιὰ σειρὰ συνειδητῶν ἐνεργειῶν πού σκαλί-σκαλί ὁδηγοῦν ἐκεῖ πού θέλομε νὰ φθάσωμε. Πολιτικὴν ἀσκεῖ σὲ αὐτὴ τὴν εὐρεῖα ἐννοια κάθε ἄτομο πού δρᾷ μέσα σ' ἓνα κοινωνικὸ σύνολο. Τέτοια δράση φυσικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄτομα ἀναπτύσσουν καὶ συλλογικὲς ὀντότητες, ἰδίως ἡ πολιτεία.

Ἡ ἱστορία εἶναι λέξη μὲ πολλὰς σημασίες. Δηλοῖ τὴ μέθοδο γνώσεως γεγονότων, καὶ εἶναι ἐπομένως εἶδος θεωρίας. Ἱστορία ὅμως εἶναι καὶ τὸ θεωρούμενο ἀντικείμενο στὴν κίνησή του μέσα στὸ χρόνο. Ἡ ἱστορία ὡς θεωρούμενο ἀντικείμενο ἔχει πάλι μιὰν εὐρύτερη καὶ μιὰ στενότερη ἐννοια. Στὴν εὐρύτερη ἐννοια τὰ πάντα ἔχουν ἱστορία : ὅ,τι μεταβάλλεται ἐν χρόνῳ. Καὶ ἡ ἀνόργανη ἀκόμα φύση· ὅλα τὰ αἰσθητά, τὰ ἐν χρόνῳ καὶ χώρῳ. Ἀλλὰ καὶ ὁ ψυχικὸς κόσμος ἔχει ἱστορία. Κάθε ψυχὴ ἔχει τὴν ἱστορία της, κάθε συνείδηση. Στὴ στενὴ ἐννοια ἡ ἱστορία περιορίζεται σὲ μόνο μιὰ πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπου, στὴν πράξη του ἐκείνη, πού, δημιουργώντας ἐπαφές μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, ἔχει ἠθικὸ ἢ γενικώτερα πνευματικὸ νόημα. Τὴν ἱστορία συνιστοῦν οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸ μέτρο πού, ὁδηγώντας πρὸς ἓνα σκοπὸ, ἔχουν νόημα καὶ ἀξία. Ἡ, ἀλλιῶς, εἰπωμένο,

ἱστορία εἶναι οἱ πράξεις κατὰ τὸ μέτρο πού καλλιεργοῦν καὶ ὑπηρετοῦν αἱ ἀξίες. Οἱ ἀξίες ὅμως δὲν νοοῦνται χωρὶς ἀναφορὰ στὶς ἀνώτατες ἀξίες, αἱ ἴδιες καὶ τελικά, ὅπως πιὸ κάτω θὰ τονίσουμε, στὴν ἔσχατη ἐνότητά τους, τὸ ἀγαθόν, πού εἶναι καὶ ὁ ὑπατοσκοπὸς τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὴν ἐνότητα αὐτὴ τῶν ἀξιῶν ἀποκτᾶ καὶ ἐνότητα καὶ περίγραμμα τῆς ἱστορίας.

Συλλαμβάνομε ἔτσι τὴ συνειδητὴ, τὴν ἀπὸ τὴ βούληση πηγάζουσα ἐνέργεια τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων, σὰν μιὰ ἐνιαία πράξη, πού τὴν θεμελιώνει ἓνας ἐνιαῖος ὑπατοσκοπός.

Ἔτσι ἡ ἱστορία δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐκτύλιξη τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπινου γένους καθὼς πορεύεται πρὸς τὸν ὑπατοσκοπὸ. Ἀρχίζει μὲ τὴν πρώτη συνειδητὴ προσπάθεια προσπέλασης τοῦ ὑπατουσκοποῦ καὶ συνεχίζεται ὅσο αὐτὴ ἡ συνειδητὴ προσπάθεια διαρκεῖ. Ἀντίστοιχα καὶ τὸ σύνολο τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀποτελεῖ μιὰν ἐνότητα πού ἔχει τὴν ἀποστολὴ νὰ πορεύεται πρὸς τὸν ὑπατοσκοπὸ καὶ ὁλοκληρῇ αὐτὴ ἡ πορεία του ἀποτελεῖ μιὰν ἐνιαία πράξη : τὴν ἱστορία.

Δὲν βλέπομε ὅπως οἱ ἀρχαῖοι τὴν ἱστορία σὰν μιὰ ἄπειρη σειρὰ διαδοχικῶν ἀνακυκλώσεων, ἀλλὰ σὰν μιὰ συνεχῆ καὶ ἄπειρη πορεία, πού μπορεῖ νὰ ἔχῃ καὶ παλινδρομήσεις καὶ ἀναστολές, ἀλλὰ ὄχι ἀνακυκλώσεις. Δὲν τὴν βλέπομε ὅπως ὁ Αὐγουστίνος μὲ ἀριθμητικῶς ὀρισμένα χρονικὰ ὅρια καὶ μὲ μιὰ συγκεκριμένη ἀποστολὴ, πού ἡ ἐκπλήρωσή της κεῖται πέρα ἀπὸ τὴν ἐπὶ γῆς ζωὴ, δηλαδή πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορία, χωρὶς μὲ αὐτὸ νὰ ἀρνιόμαστε ὅτι πρῶτος αὐτὸς συνέλαβε τὴν ἱστορία σὰν μιὰ ἐνότητα, σὰν μιὰ μεγάλη πράξη πού διέπεται ἀπὸ ἓναν ἔσχατο σκοπὸ καὶ ἔτσι πρῶτος αὐτὸς ἐτελείωσε τὴν ἐννοιά της. Δὲν τὴν βλέπομε οὔτε ὅπως ὁ Vico, οὔτε ὅπως ὁ Ἑγελος, ὁ πρῶτος πραγματικὰ φιλόσοφος τῆς ἱστορίας, πού ὅμως τὴν περιχαράκωσε σὲ ἓνα ἀσφυκτικὸ στενὸ διαλεκτικὸ σχῆμα. Ἡ ἱστορία προχωρεῖ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ πού τὴ σταματᾷ ὁ Ἑγελος, πέρα ἀπὸ ὅ,τι θεώρησε ὡς ἀπόλυτο πνεῦμα.

3. Σὲ ὅλους αὐτοὺς μέσα τοὺς συνδυασμοὺς τῆς σύνθετης πράξης διατηρεῖ ἡ κάθε ἀπλὴ πράξη πού τὴν ἀπαρτίζει τὴν αὐτοτελῆ της ὑπαρξή, τὸ δικό της χωριστὸ νόημα, τὴ δική της χωριστὴ ἀξία. Ἀποκτᾶ ὅμως ἐπιπρόσθετα ἄλλα νοήματα καὶ ἄλλες ἀξίες ἀπὸ τὰ συμπλέγματα καὶ τὶς χρονικὲς ἀλύσεις, ὅπου ἐντάσσεται. Μιὰ πράξη ἐπομένως μπορεῖ νὰ εἶναι φορεὺς πολλῶν νοημάτων. Ὑπάρχει πάντα ὡς αὐτοτελὴς μεμονωμένη πράξη· τοῦτο ἀποτελεῖ ἀκατάλυτο γεγονός. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτό, καθὼς ἐντάσσεται, ὡς κύτταρο εὐρυτέρων ἐνοτήτων, μέσα σὲ σύνθετες πράξεις, ἀποκτᾶ καὶ ἄλλα νοήματα. Ἀναφέρεται σὲ περισσότερους σκοπούς. Εἶναι κύτταρο λ.χ. μιᾶς πράξης τῆς πολιτείας καὶ εἶναι πάντα καὶ ἓνας κρίκος

τῆς μεγάλης ἐνιαίας πράξης πού συνιστᾷ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

4. Ἡ συλλογικὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ὅταν οἱ σκοποὶ πού ἐπιδιώκονται θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθοῦν ἀπὸ τὸ μεμονωμένο ἄτομο. Ὄταν δηλαδή ὁ σκοπὸς εἶναι πέρα ἀπὸ τὸ βεληνεκὲς μιᾶς ἀτομικῆς βούλησης. Τότε συλλέγονται οἱ βουλήσεις καὶ κατευθύνονται πρὸς τὸν ἀπρόσιτο γιὰ τὸ ἄτομο στόχο. Καὶ ἔχει ἀκόμη περισσότερη σημασία, ὅταν ἡ κοινὴ αὐτὴ ἐπιδίωξη πραγματοποιηθῇ ἀπὸ κάθε ἄτομο τῆς συλλογικῆς ἐνότητας μὲ ἄλλη τροχιά, ὅταν οἱ ἐνδιάμεσοι σκοποί, πού ὁδηγοῦν στὸν τελικό, εἶναι γιὰ τὸ κάθε ἄτομο διαφορετικοὶ καὶ ἀκριβῶς ὁ συνδυασμὸς τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν μέσων ὁδηγεῖ εὐθύτερα πρὸς τὸν κοινὸ τελικὸ σκοπό. Ἔτσι οἱ πολιτεῖες κατορθώνουν ἔργα ἀνέφικτα στὰ ἄτομα, μὲ τὴ συνδυασμένη συμβολὴ πολλῶν ἀτόμων, πού θέλουν καὶ αὐτὰ τοὺς τελικοὺς σκοποὺς, πού καὶ οἱ πολιτεῖες στὶς ὁποῖες ἀνήκουν ἐπιδιώκουν.

Τὸ πλεονέκτημα τοῦτο τῶν συλλογικῶν ὄντων δὲν ὀφείλεται μόνο στὸ ὅτι τὰ μεμονωμένα ἄτομα δὲν ἔχουν τὴ φυσικὴ καὶ διανοητικὴ δύναμη πολλῶν ἀτόμων πού δροῦν ἀπὸ κοινοί. Ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι τὰ συλλογικὰ ὄντα μπορεῖ νὰ ἔχουν διάρκειά μαγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ζωὴ καὶ οἱ ἐπιδιώξεις τῶν νὰ συνεχίζονται ἀπὸ ἄτομα, πού τὸ ἓνα διαδέχεται τὸ ἄλλο.

5. Τὰ συλλογικὰ αὐτὰ ὄντα δὲν εἶναι πλάσματα (fictiōnes)· εἶναι πραγματικότητες. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦς ὡς κυττάρων, ὡς μελῶν εὐρύτερων ἐνοτήτων, πού τὶς σχηματίζει πάντα ἓνα κοινὸ νόημα, εἶναι ἐξ ἴσου πραγματικὴ ὅσο καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀτόμου. Καὶ τὸ ἄτομο δὲν περικλείνεται στὸ φυσικὸ καὶ ψυχικὸ του περίγραμμα, ὅπως προσπίπτει στὶς αἰσθήσεις· πάει πολὺ πιὸ πίσω, μέσα στὶς προηγούμενες γενεές. Ἄς μὴ λησμονοῦμε πὼς ὅπως ἡ φύση ἔτσι καὶ ἡ ἱστορία ἐργάζεται μὲ γέννη.

6. Εἶπαμε πὼς ἀντικρύζουμε τὴν πράξη, καὶ ὡς κάτι μεμονωμένο καὶ αὐτοτελές. Θεωρητικὰ αὐτὸ εἶναι δυνατό. Στὴν πραγματικότητα ἡ κάθε ἀπλὴ πράξη ἐμφανίζεται σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες ἐπάλληλες πράξεις τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλων ἀνθρώπων πού πράττουν συγχρόνως μὲ αὐτόν. Εἶναι ὅμως ἡ ἔκτασις τῶν συνδυασμῶν τῆς πράξης, στὴν περίπτωσις πού θέλομε νὰ τὴν ἀντικρύσωμε ὡς αὐτοτελεῖ καὶ μεμονωμένη, περιορισμένη σὲ μιὰ στιγμὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐνῶ στὴν ἀντίθετη περίπτωσις ἀντικρύζουμε τὴν πράξη ἐντεταγμένη μέσα σὲ πλατιά συμπλέγματα πράξεων, ὅπως εἶναι οἱ ὁμαδικὲς πράξεις τῶν πολιτειῶν, ἢ οἱ ἀπώτεροι σκοποὶ πού συνήθως συλλογικὲς ὀντότητες κάθε μορφῆς, ἀλλὰ καὶ ἄτομα, ἐπιδιώκουν μέσα σὲ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Συνήθως τέτοια προοπτικὴ

ἔχει ὁ πολιτικός, πού μὲ μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ ἐπάλληλες ἐνέργειες θέλει νὰ ἐπιτύχῃ ἓναν ἀπώτερο ὑψηλὸ στόχο.

Στὶς ἀπλές πράξεις κύριον καὶ προέχον εἶναι ὁ ἴδιος ὁ σκοπὸς τῆς, στὶς σύνθετες κύριον καὶ προέχον εἶναι, ὅταν πρόκειται γιὰ συλλογικὴ πράξη, ὁ κοινός, καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπάλληλη πράξη, ὁ τελικὸς σκοπὸς ὁλόκληρης τῆς σειρᾶς τῶν ἀπλῶν πράξεων.

7. Τὶς κοινωνικὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἐκτυλίσσονται, μέσα στὸ χρόνο, τὶς θεωροῦμε ὡς φαινόμενα-φορεῖς νοημάτων. Ἡ τοποθέτησή τους μέσα στὸ χρόνο γίνεται κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Νόμοι ὅμως γενικοὶ τῶν κοινωνικῶν πράξεων δὲν ὑπάρχουν, διότι κάθε πράξη εἶναι μοναδικὴ καὶ ἰδιότυπη. Γιὰ κάθε πράξη ὑπάρχει μιὰ μοναδικὴ καὶ αἰτίαν ἄλυσος· κάθε ἱστορικὸ φαινόμενο εἶναι μοναδικό. Ἐνῶ ὅμως δὲν ὑπάρχουν γενικοὶ νόμοι, ὑπάρχουν «κανονικότητες» πού ἐπιτρέπουν τὸν σχηματισμὸ ὁμάδων κοινωνικῶν πράξεων διεπόμενων ἀπὸ σχεδὸν ὅμοιες ἢ συγγενεῖς αἰτιολογικὰ ἀλύσους. Αὐτὲς οἱ ἄλυσοι ἐκφράζουν τὸ συνήθως συμβαῖνον, τὶς κανονικότητες. Οἱ κανονικότητες αὐτὲς δὲν εἶναι ἀτεγκτοὶ νόμοι, ὅπως ἡ αἰτιότητα τῆς φύσεως. Στηρίζονται σὲ μιὰν ὁμοιογένεια, ὅχι στὴν ταυτότητα τῶν φαινομένων καὶ βοηθοῦν στὴ γνώση — δηλαδή στὴ σύνθεσιν τοῦ γνωστοῦ ὅλικοῦ. Ἐπεὶ, ὅταν θεωροῦμε τὶς πράξεις ὡς ἰδιότυπα, μοναδικὰ φαινόμενα, δουλεύουμε μὲ τὸν αὐστηρὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, καὶ ἔτσι δουλεύει ὁ ἱστορικὸς πού ἐρευνᾷ τούτῃ καὶ ἐκείνῃ τὴν πράξιν. Ὅταν πάλι θεωροῦμε τὶς πράξεις κατὰ ὁμάδες φαινομένων, πού παρουσιάζουν κάποια κοινὰ στοιχεῖα, χωρὶς νὰ εἶναι πλήρως ὅμοια, ὅπως συμβαίνει στὴ φύσιν, τότε δουλεύουμε μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν κανονικοτήτων, μὲ τὸ συνήθως, ἀλλὰ ὅχι πάντοτε καὶ ὅχι ἀναγκαστικῶς κατ' αἰτίαν συμβαῖνον. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὁ Βασιλεὺς Ραμσῆς στὴν τάδε περίστασις, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ὅλων τῶν πολιτικῶν, ψυχολογικῶν καὶ κοινωνικῶν εἰδικῶν ὄρων τῆς στιγμῆς, ἐπραξε κατ' ἀνάγκην τοῦτο. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι οἱ «βασιλεῖς» στὴν τάδε περίστασις, (πού εἶναι μόνο παρόμοια μὲ ἄλλες) καὶ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ψυχολογικῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν, πράττουν κατ' ἀνάγκην τοῦτο. Τὸ πολὺ πού μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἐπειδὴ τὰ ἅπαντα αἰτία εἶναι σχετικῶς ὁμοειδῆ, εἶναι ὅτι οἱ «βασιλεῖς» ὑπὸ αὐτὲς τὶς ὁμοειδεῖς (ἀντικειμενικὲς καὶ ὑποκειμενικὲς) συνθήκες συνήθως πράττουν τοῦτο. Ἐδῶ δὲν ἔχομε αἰτιότητα, ἔχομε κανονικότητα, ἓνα εἶδος χαλαρῆς οἴονεϊ αἰτιότητας. Μὲ αὐτὴν τὴν κανονικότητα συνήθως ἐργάζεται ἡ γενικεύουσα ἱστορία, δηλ. ἡ Κοινωνιολογία.

Β'

1. Ἄν ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει κάποιο νόημα καὶ δὲν εἶναι μόνο τῆς τύχης γέννημα χωρὶς σημασία, τότε ἡ ἀνθρωπότητα καὶ κάθε ἄνθρωπος, σὰν κύτταρο τῆς, πρέπει νὰ ἔχη ἓνα λόγο ὑπάρξεως, μιὰν ἀποστολή. Καὶ ὅλες οἱ πράξεις πρέπει τότε νὰ τελοῦνται γιὰ τὴν ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς. Ἡ ἀνθρωπότητα κατατείνει πρὸς ἓναν ὕπατο σκοπὸ, πρὸς ἓνα ἰδεατὸ σημεῖο, ὅπου ἡ ἀποστολή αὐτὴ ἐκπληροῦται. Καὶ αὐτὸς ὁ ὕπατος σκοπός, ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τοῦ συνόλου τῶν ἀπόλυτων ἀξιῶν, τῶν ἰδεῶν, ποὺ στὴν τελικὴ τους ἐνότητα, ἀκολουθώντας τὴν πλατωνικὴ παράδοση, θέλομε νὰ ὀνομάσωμε «τὸ ἀγαθόν».

Γιὰ νὰ δώσωμε κάποιο καθαρότερο διάγραμμα σὲ αὐτὸ τὸ κορυφαῖο νόημα, ὅπως ἐδῶ τὸ χρησιμοποιοῦμε, εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ φωτίσωμε ἀπὸ μερικὲς τουλάχιστον πλευρές.

Τὸ ἀγαθὸν ἢ ὁ ὕπατος σκοπός, ἀποτελεῖ αἷτημα τοῦ νοῦ. Ἡ οὐσία τοῦ κόσμου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μιὰ. Τὸ ἔσχατον πρέπει νὰ εἶναι ἓν. Ἄλλως δὲν θὰ τελειώνονταν ἡ ἐπιταγὴ τοῦ νοῦ, τὰ πολλὰ νὰ ἀναχθοῦν στὸ ἓν. Μόνο τὸ ἓν μπορεῖ νὰ νοηθῇ εἴτε ὡς ἀρχὴ εἴτε ὡς τέλος. Ὅπως γιὰ τοὺς αἰῶνες τὸ εἶδε ὁ Πλάτων, χωρὶς αὐτὸ τὸ τελικὸ καὶ τέλειο «ἓν» ὅλα μένουν ξεκάρφωτα καὶ ἀσύνδετα καὶ ἀθεμελίωτα, ὅλες οἱ ἀπόλυτες ἀξίες παρακολουθοῦνται ἀπὸ ἓνα ἐρωτηματικὸ καὶ ἡ συνειδήσις καὶ ἡ ἱστορία τῶν συνειδήσεων μένουν χωρὶς ἓνα τελικὸ τέρμα. Τελικὴ ὑπόθεση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ ἰδέες ἢ οἱ ἀπόλυτες ἀξίες, ἀλλὰ τὸ ἓν, τοῦ ὁποίου οἱ ἀπόλυτες ἀξίες καὶ οἱ ἰδέες εἶναι «τρόποι» (modi). Ὅ,τι ἀξίζει, ἀξίζει διότι εἶναι φανέρωση — μερικὴ πάντα — τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ ὅ,τι ἀξίζει ἀπόλυτα, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε ἰδέα ἢ ἀξία ἀπόλυτη, ἀξίζει διότι εἶναι «τρόπος» τοῦ ἀγαθοῦ.

Ὑπόθεσις τῆς ἀξίας τῶν ἀξιῶν, τοῦ νοήματος τῶν νοημάτων, εἶναι μιὰ ἀπόλυτη κατὰφασις. Ἐχουν ἀξία οἱ ἀξίες καὶ νόημα τὰ νοήματα, διότι ὅλα αὐτὰ καταφάσκονται μέσα στὸ ἀγαθόν, διότι ὅλα αὐτὰ πηγάζουν, ὡς ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀρχή, ἀπὸ τὸ ἀγαθόν. Ὅλες οἱ ἀξίες θεμελιώνονται στὴν πρωταρχικὴ ὑπόθεση τοῦ ἀγαθοῦ. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔσχατο σύνορο, τὸ ἀγαθόν, ὁ λόγος δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσῃ. Δὲν βρίσκεται δικαιολογία τῆς ἀγαθότητος τοῦ ἀγαθοῦ. Εἶναι μιὰ πρώτη «θέσις» (Setzung). Δὲν ἀποδεικνύεται, οὔτε ἐξηγεῖται. Τὸ παραδέχεσθαι κατ' ἀνάγκην ὡς ὑπόθεση, διότι ἄλλως θὰ καταλήξῃς στὸ Μηδέν. Καὶ ἀνάμεσα στὸ Μηδέν καὶ στὸ Ἀγαθόν, ὁ νοῦς κατ' ἀνάγκην διαλέγει τὸ ἀγαθόν. Κατ' ἀκριβολογίαν δὲν διαλέγει· εἶναι φύσει τοποθετημένος στὸ ἀγαθόν, πρὸ πάσης διαλογῆς.

Δὲν διστάζω νὰ ξεκινήσω ἀπὸ μιὰν τέτοιαν ἀναπόδεικτὴν θέσιν,

μιά *Setzung der Vernunft*. Μερικοὶ θετικιστὲς καὶ ἐμπειριστὲς θέλουν νὰ ἀγνοοῦνε ὅτι αὐτοὶ ξεκινοῦν ὄχι ἀπὸ μιά, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ὁλόκληρο ἐσμὸ ἀναπόδεικτες θέσεις. Ἀντιθέτως ἐμεῖς ξεκινοῦμε ἀπὸ μιά μόνον ὑπόθεση, τὴν ἀπώτατη δυνατή.

2. Τὸ ἀγαθὸν ὡς ἡ ἐνότητα τῶν ἀξιῶν εἶναι ἓνα νόημα *σύνθετο*. Ἡ νόησή του συντελεῖται μὲ τὴν νόηση ὅλων τῶν ἀξιῶν. Νοεῖται ἐπομένως μόνο ἔμμεσα μὲ τὴ νόηση ὅλων τῶν «τρόπων» του, μὲ τὴ νόηση κάθε τρόπου χωριστὰ καὶ ὄχι *uno actu*. Μιά σύντομη ἐπισκόπηση τῶν τρόπων τοῦ ἀγαθοῦ ἐξηγεῖ γιατί δὲν ὑπάρχει ἄλλη μέθοδος γιὰ τὴν προσπέλασή του.

Ὁ ἄνθρωπος νοεῖ εἴτε μὲ τὶς ἔλλογες εἴτε μὲ τὶς ἄλογες δυνάμεις. Θεωρώντας τὸν αἰσθητὸ κόσμο, κατὰ τοὺς νόμους τῆς διάνοιας, γινώσκει καὶ ἔτσι κατακτᾷ τὴν ἀλήθεια, ποὺ ἔχει ἀπόλυτη ἀξία, διότι εἶναι τρόπος τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀλλὰ μὲ τὶς ἔλλογες δυνάμεις τοῦ νοῦ δὲν θεωρεῖ μόνο ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ πράττει. Καὶ ὅπως γιὰ νὰ θεωρήσῃ ὀρθὰ καὶ νὰ φθάσῃ στὴν ἀλήθεια, πρέπει νὰ θεωρήσῃ κατὰ τὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας, ἔτσι καὶ γιὰ νὰ πράξῃ ὀρθὰ πρέπει νὰ συμμορφώσῃ τὴν πράξη του στὸ νόμο τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Μὲ τὶς ἔλλογες δυνάμεις μας ἐπομένως καὶ θεωροῦμε καὶ πράττομε καὶ ἄλλη ἐνέργεια τῆς συνείδησής δὲν ὑπάρχει ἢ θεωρεῖ ἢ πράττει.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ μὲ αὐτὲς ἢ θεωροῦμε ἢ πράττομε. Θεωρώντας μὲ τὶς ἄλογες δυνάμεις *μποροῦμε*, κινούμενοι μέσα στὰ πλαίσια ὀρισμένων συσχετισμῶν, νὰ φθάσωμε στὴ νόηση τοῦ καλοῦ, ποὺ ἐκφράζει ἓναν «τρόπο» τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος καὶ ἡ ἠθικὴ πράξη – ἓναν «τρόπο» ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβουν οἱ ἔλλογες δυνάμεις. Πράττοντας, κινημένοι ἀπὸ ἄλογες δυνάμεις, *μποροῦμε*, μέσα στὰ πλαίσια ὀρισμένων συσχετισμῶν, νὰ φθάσωμε στὴ δημιουργία ἔργων ποὺ ἐνσαρκώνουν τὸ «καλὸν» καὶ ποὺ κατὰ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσουν οἱ ἔλλογες δυνάμεις μας, ὅσο καὶ ἂν χρειάζονται ὡς ὑπηρετικὰ στοιχεῖα στὴ δημιουργία αὐτῶν τῶν ἔργων τοῦ καλοῦ.

Κινημένοι ὁμως ἀπὸ ἄλογες δυνάμεις, δὲν δημιουργοῦμε μόνο ἔργα, διαμορφώνομε καὶ σχέσεις μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, ποὺ δὲν τὶς διέπει ὁ πρακτικὸς λόγος, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἄλογες δυνάμεις. Σὲ αὐτὴ τὴ λειτουργία τῶν ἀλόγων δυνάμεων μπορεῖ, μέσα στὰ πλαίσια πάλι ὀρισμένων συσχετισμῶν, νὰ γεννηθῇ ἓνας θετικῆς ἀξίας δεσμός, ὅσο καὶ ὁ ἠθικὸς δεσμός μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀγάπη στὶς ποικίλες ἀποχρώσεις της.

Τόσο τέλος τὸ ἔλλογο ὅσο καὶ τὸ ἄλογο στοιχεῖο τῆς ψυχῆς τείνουν νὰ φθάσουν στὸ ἀπόλυτο. Τὸ ἔλλογο στὴν ἀπόλυτη ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια καὶ στὴν ἀπόλυτα ἐλεύθερη πράξη καὶ τὸ ἄλογο στὸ ἀπόλυτα καλὸ

ἢ καὶ στήν τέλεια ἀγάπη· καὶ περαιτέρω ἔλλογο καὶ ἄλογο στοιχεῖο τείνουν σὲ αὐτὸ πὺν ὅλα αὐτὰ τὰ συγκατέχει, τὸ ἀγαθόν. Καὶ ὅταν θεωροῦμε καὶ ὅταν πράττωμε, τείνομε σὲ αὐτὸ τὸ τέρμα· καὶ ὅταν λειτουργοῦμε, μὲ τὸ λόγο καὶ ὅταν μὲ τὶς ἄλογες δυνάμεις, πάλι τείνομε σὲ αὐτὸ τὸ τέρμα. Τοῦτο ἔγκειται καὶ στὴ φύση τοῦ λόγου, καὶ στὴ φύση τῶν ἄλογων δυνάμεων μας, στὴ φύση τῆς συνείδησης. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς δρόμους τάση πρὸς τὸ ἓν.

3. Τοῦτο λοιπὸν τὸ «ἓν» κάθε φορὰ τὸ καταλαβαίνομε, τὸ νοοῦμε ἀπὸ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὁψεις του, τὶς ιδέες, κατὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς τρόπους του· δὲν τὸ νοοῦμε ποτὲ κατὰ ὅλους τοὺς τρόπους του μαζί, διότι δὲν μ π ο ρ ε ῖ ν ἂ ἐ ν ο π ο ι ῇ σ ω μ ε ὅλους αὐτοὺς τοὺς τρόπους· δὲν μπορεῖ νὰ φθάσωμε υπο actu στὸ ἀνώτατο σημεῖο, ὅπου ὅλοι αὐτοὶ οἱ τρόποι συγκερνώνται σὲ μιὰν ἐνότητα, στὸν ὕπατο σκοπὸ τῆς συνείδησης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας, στὸ ἀγαθόν.

4. Ἐξ ἄλλου τὸ ἀγαθόν, στὴν καθολικότητά του, μὲ καμμιά πράξη δὲν πραγματοποιεῖται. Πραγματοποιοῦνται μόνο οἱ καθ' ἕκαστον τρόποι του, τὰ καθ' ἕκαστον δέοντα, οἱ ιδέες, οἱ ἀξίες. Ἀλλὰ καὶ οἱ τρόποι αὐτοί, στὴν καθολικότητά τους, μὲ καμμιά πράξη δὲν πραγματοποιοῦνται πλήρως. Μόνο μερικῶς καὶ μόνο σχετικῶς μπορεῖ ἡ πραγματικότητα νὰ συμμορφωθῇ μὲ τὸν καθένα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρόπους. Ποτὲ ἡ ἴδια ἡ ἀπόλυτη ἀξία, οἱ «τρόποι» τοῦ ἀγαθοῦ δὲν μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ τὴν πράξη. Ὅσο ὑπάρχει ἱστορία καὶ πορεία ἐν τῷ χρόνῳ θὰ διατηρῇται ἀπόσταση μεταξὺ ὄντος καὶ δέοντος.

5. Σὲ ὅλες του αὐτὲς τὶς ὁψεις, σὲ ὅλους τοὺς τρόπους του, τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση, τὴν αἰσθητικὴ θεώρηση καὶ δημιουργία, τὴν ἠθικὴ τάξη, διατηρεῖ τὸ ἀγαθὸ ἓνα κοινὸ γνῶρισμα: ὅτι εἶναι ἐλευθερία καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὸν πηγάζει ἐλευθερία. Ἐλευθερία δίνει ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶση, ἐλευθερία ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ νόηση, ἐλευθερία ἡ ἠθικὴ τάξη. Ἐλευθερία εἶναι ἡ λύτρωση ἀπὸ τὸ σκότος τῆς ἄγνοιας μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση. Ἐλευθερία εἶναι ἡ λύτρωση πὺν χαρίζει στὴ συνείδηση τὸ ἔργο τέχνης, ὅταν κατορθῶν νὰ ἐκφράσῃ τὴ λογικὰ ἀσύλληπτη οὐσία τῆς ζωῆς. Ἐλευθερία ἀπὸ τὰ πάθη ἀποτελεῖ ἡ ἠθικὴ πράξη, κάθε πράξη ἀτόμων καὶ κοινοτήτων. Ἡ ἐλευθερία δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὸ ἀγαθόν. Εἶναι ἓνα μόνιμο κατ' ἑνὸς τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἐνα εἶναι τὸ ἐκάστοτε πρακτέον· μεταξὺ ὅλων τῶν δυνατοτήτων σύμφωνο μὲ τὸ ἀγαθὸ εἶναι πάντα αὐτὸ πὺν ὑπηρετεῖ πληρέστερα τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πράξης, ἀλλὰ καὶ σκοπὸς της, ὁ σκοπὸς ὅλων τῶν πράξεων, ὅλης τῆς ἱστορίας. Ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς ἱστο-

ρίας εἶναι καὶ τὸ σημεῖο τῆς ἰδεατῆς ὁλοκλήρωσης τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλεύθερη βούληση εἶναι ἡ πηγὴ τῆς πραγμάτωσης κάθε ἀξίας, ἀλλὰ στὴν ὁλοκληρωμένη πραγμάτωση κάθε ἀξίας ὁλοκληρώνεται καὶ ἡ ἐλευθερία. Βγαίνει ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὴ βούληση καὶ μετουσιώνεται σὲ πράξη καὶ σὲ ἔργο.

6. Τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι μόνο τὸ ἀνώτατο ὄν, ἡ ἀρχὴ τοῦ ὄντος, τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ἀλλὰ τὸ ἀνώτατο «δ ἔ ο ν», ὁ ἀνώτατος νόμος γιὰ τὴ συνείδηση. *Θέλε καὶ πράττε τὸ ἀγαθόν.* Τὸ ἀγαθὸν ἀπέναντι τῆς πράξης παίρνει τὴ μορφή προστάγματος. *Ἐκπλήρωνε πάντα τὴν ἀποστολή σου* (Fichte, *Das System der Sittenlehre*, 2. Hauptt. § 12, iv, σελ. 150). Πραγματοποιεῖ ὅλες τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, διότι αὕτὴ εἶναι ἡ ἀποστολή σου ἐπὶ γῆς.

Τὸ πρόσταγμα αὐτὸ εἶναι κατηγορικὸ καὶ ὄχι ὑποθετικὸ. Δὲν ἰσχύει ὑπὸ ὠρισμένους ὅρους· ἰσχύει πάντοτε. Ἰσχύει γιὰ τὶς μεμονωμένες πράξεις, γιὰ τὶς ἐνότητες ἀλλεπαλλήλων πράξεων, γιὰ τὶς συλλογικὲς πράξεις, γιὰ τὶς πράξεις τῆς ἀνθρωπότητας ὁλοκληρῆς, γιὰ τὴν ἐνιαία πράξη ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἱστορία. Ἰσχύει γιὰ τὶς πράξεις μὲ τὶς ὁποῖες πραγματοῦνται οἱ θεωρητικὲς ἀξίες, τὶς πράξεις ποὺ καλλιεργοῦν τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τέχνη, καὶ γιὰ τὶς πράξεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁργανώνεται ἡ κοινωνικὴ συμβίωση καὶ ἡ ἱστορικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπων.

Ἐπειδὴ δὲ συνήθως ἡ ἔννοια τοῦ χρέους συνδέεται μόνο μὲ τὴν πράξη, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσωμε ὅτι ὄχι μόνο ἡ πράξη αὕτὴ καθ' αὕτὴν, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία — ἐπειδὴ εἶναι καὶ αὕτὴ μιὰ μορφή πράξης, ἐνέργειας ἡθελημένης καὶ συνειδητῆς — ἀποτελεῖ αὕτὴ καθ' αὕτὴν χρέος. Καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ αἰσθητικὴ θεωρία γιὰ τὴ δημιουργία ἢ τὴ νόηση τοῦ ωραίου ἀποτελοῦν χρέος. Μὲ μιὰ φράση : ὅ,τι ἔχει ἀξία πρέπει νὰ πραγματοποιηταί. Καὶ ἀφοῦ τὸ σύνολο τῶν ἀξιῶν τὸ ὠνομάσαμε «ἀγαθόν», ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι χρέος. Ἔχομε ἔτσι ἓνα χρέος πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἠθικὸ νόμο — ἓνα πολὺ εὐρύτερο κατηγορικὸ πρόσταγμα.

Καμμιά ἰδέα, κανένας τρόπος τοῦ ἀγαθοῦ ὡς δέοντος δὲν ἔχει ὅρια ἐξουσίας. Ἔτσι ὅ λ ε ς οἱ πράξεις ὑπόκεινται σὲ ὅ λ α αὐτὰ τὰ δέοντα.

7. Ὁ ὕπατος σκοπός, τὸ ἀγαθόν, εἶναι μιὰ ἀνάγκη τοῦ πνεύματος. Εἶναι μιὰ ἀναγκαία πρώτη ὑπόθεση γιὰ τὴ λειτουργία καὶ γιὰ τὴ σύνταξη τῆς συνειδήσεως καὶ γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Κατὰ τὴν ἔννοιαν αὕτὴ διέπει τὰ πάντα.

Τὸ σύνολο τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ποὺ συγκροτοῦνται σὲ ἐνότητα ἀπὸ τὸν ἓναν ὕπατο σκοπὸ, πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ κατευθύ-

νωνται, ἔχει χρέος καὶ νὰ πραγματοποιῇ τὸ σύνολο τῶν τρόπων κατὰ τοὺς ὁποίους φανερώνεται στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση ὁ ὕπατος αὐτὸς σκοπός. Ἔτσι ἔχομε ἓνα σύνολο προσταγμάτων ἀπόλυτου κύρους, διότι εἶναι ἔκφραση τοῦ ὕπατου σκοποῦ, τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ ὅλα πρέπει ὅλοι νὰ πραγματοποιοῦν μὲ ὅλες τὶς πράξεις των καὶ δὴ καὶ μὲ τὶς πράξεις εἴτε σὰν μεμονωμένες καὶ αὐτοτελεῖς ἐνέργειες, εἴτε σὰν στοιχεῖα τῶν ποικίλων συλλογικῶν ἐνοτήτων ποὺ ἀναφύονται μέσα στὸ χρόνο, ὅπως π.χ. τῶν πολιτειῶν. Τὸ χρέος τῆς πραγματοποίησης τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ συνόλου τῶν ιδεῶν ἢ τῶν ἀξιῶν εἶναι χρέος ἀπόλυτο κάθε προικισμένης μὲ βούληση καὶ λόγο προσωπικότητας, ἀλλὰ καὶ χρέος τῆς ἀνθρωπότητας στὴν ἐνότητά της. Νόημα ἀποκτᾷ ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας μέσα στὸ χρόνο ἀπὸ τούτη τὴν ἐπιτασσόμενη καθολικὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἄπειρος εἶναι ὁ χρόνος καὶ ἄπειρη ἡ ἀπόσταση κάθε δυνατῆς πραγματοποίησης ἀπὸ τὶς ιδέες καὶ συνακόλουθα καὶ ἀπὸ τὸ ἀγαθόν. Ἡ ἀδιάκοπη προσπέλαση τῆς πραγματικότητας πρὸς τὸ ἀγαθὸ ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημά της, ἡ οὐσία της, ὁ σκοπὸς της.

Αὐτὸς ὁ σκοπός, τὸ ἀγαθόν, ἀφοῦ εἶναι αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ, εἶναι καὶ τὸ ἔπαιον καὶ τὸ κριτήριον τῶν γεγονότων τῆς ἱστορίας.

8. Ἐπειδὴ θὰ μπορούσε νὰ προβληθῇ ὅτι ξεκινοῦμε δογματικὰ ἀπὸ μιὰ πολὺ βεβαρυμένη ὑπόθεσιν, θὰ θέλαμε καὶ ἀπὸ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς νὰ φωτίσωμε τὸ ζήτημα.

Στὸ χῶρο τῆς γνώσης τὰ πράγματα παρουσιάζονται πιὸ εὐκόλα. Ἡ μόνη ἀπολύτως ἀναγκαία ὑπόθεσις κάθε γνώσης εἶναι τὸ γνωστικὸ ἐγὼ — τὸ ὑποκείμενο ποὺ γινώσκει. Ἀπὸ αὐτὸ ξεκινώντας καὶ προχωρώντας πρὸς τὸ μὴ-ἐγὼ οἰκοδομεῖς μὲ ἀναβαθμούς τὸν χῶρο τῆς γνώσεως. Ἀλλὰ ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία προηγούνται ἀφ' ἐνὸς τὸ ἐρώτημα : γιατί ἡ γνώση ; καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀπάντησις : ναί, πρέπει νὰ ὑπάρξῃ ἡ γνώση. Ὑπάρχει αὐτὸ τὸ πρόσταγμα ποὺ σημαίνει συγχρόνως τὴν ἀναγνώρισιν μιᾶς ἀξίας : τῆς ἀξίας τῆς ἀλήθειας. Ἀπὸ ὅλη τὴ θεωρίαν τῆς γνώσης προηγεῖται ἔτσι ἡ «θέλησις» τῆς θεώρησης τῆς ἀλήθειας, διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀξία ἀπόλυτη, τρόπος τοῦ ἀγαθοῦ. Πρώτη ἐπομένως κατὰ τάξιν ἐρχεται ἡ θέλησις, ποὺ ἐπιτάσσει τὴ θεωρίαν, καθ' ὅσον εἶναι ἡ μέθοδος ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ἀλήθειας. Ἐπομένως ἐνῶ ὁ θεωρητικὸς λόγος γιὰ τὴν οἰκοδόμησίν του, δὲν χρειάζεται ἄλλην ὑπόθεσιν ἀπὸ τὸ λογιζόμενον ἐγὼ καὶ τοὺς νόμους τοῦ λόγου (τῆς ταυτότητας, τῆς ἀντίθεσης), γιὰ τὴν δικαιολόγησίν του χρειάζεται τὸ πρόσταγμα, ποὺ ἀναφέραμε, χρειάζεται νὰ θελήσῃ ἡ συνείδησις τὴν γνώσιν, τὴν ἐπιστήμην, καὶ συνεπῶς χρειάζεται κάτι πέρα ἀπὸ τὸν θεωρητικὸν λόγον, μιὰ πρώτη πράξιν.

Ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ διαδικασία ποὺ ὁδηγεῖ στὴ θεώρησιν ἢ καὶ τὴν δη-

μουργία τοῦ ωραίου, καὶ αὐτὴ ὡς πρώτη ἀρχὴ ἔχει ἓνα πρόσταγμα, ποὺ περιεχόμενό της εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ωραίου. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν ἔχομε τὰ πρωτεῖα ἐνὸς προστάγματος πρὸς τὴ συνείδηση, ποὺ πρέπει νὰ θέλῃ τὴν ὁμορφιά, ὅπως πρέπει νὰ θέλῃ τὴν ἀλήθεια.

Αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ πρόσταγμα καλύπτει καὶ τὸν χῶρο τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, τὶς κοινωνικὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ὁπότεν προσλαμβάνει τὴν εἰδικώτερη μορφή τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἔτσι ἡ πράξη, ὅπου καὶ ἂν ἐμφανίζεται, χρειάζεται ὑποθέσεις ποὺ ἔχουν τὴ μορφή πάντοτε κατηγορικοῦ προστάγματος. Χρειάζεται τὸ νόμο, ποὺ θὰ κατευθύνῃ τὴν πράξη.

Ὅπως ὁποιος θεωρεῖ κατὰ παράβασιν τῶν νόμων τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, δὲν θεωρεῖ κατ' οὐσίαν, κινεῖται τυχαῖα καὶ ἀνερμάτιστα, ἔτσι καὶ ὁποιος πράττει κατὰ παράβασιν τοῦ νόμου τοῦ πρακτικοῦ λόγου δὲν πράττει κατ' οὐσίαν, ἀλλὰ ἀπλῶς κινεῖται τυχαῖα. Καὶ ὅπως ὁποιος θεωρεῖ κατὰ παράβασιν τῶν ἀρχῶν τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, δὲν εἶναι ἐλεύθερος στὴ θεωρία του, διότι ἐλευθερία του εἶναι ἡ συμμόρφωση στὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα, ἔτσι καὶ ὁποιος πράττει κατὰ παράβασιν τῶν ἀρχῶν τοῦ πρακτικοῦ λόγου, δὲν εἶναι ἐλεύθερος στὴν πράξη του, διότι ἐλευθερία του εἶναι ἡ συμμόρφωση στὴν ἀναγκαιότητα τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου.

Ἀπὸ αὐτὰ ἔπεται ὅτι ὡς ἐλάχιστη ὑπόθεση καὶ γιὰ τὴ θεωρία καὶ γιὰ τὴν πράξη δὲν ἀρκεῖ ἓνα γυμνὸ ἐγώ, ἀλλὰ καὶ οἱ νόμοι ποὺ τὶς διέπουν. Ἐνῶ ὅμως οἱ νόμοι τοῦ θεωρητικοῦ ἐγὼ δίδονται μαζὶ μὲ αὐτὸ τὸ ἐγώ, ἐκκολλάπτονται μὲ ἀναγκαιότητα ἀπὸ αὐτό, οἱ νόμοι ποὺ διέπουν τὸ πρακτικὸ ἐγώ, γιὰ νὰ διαπλασθοῦν, χρειάζονται καὶ μία πρόσθετη, πέρα ἀπὸ τὸ ἐγώ, ὑπόθεση, ποὺ σὲ αὐτὴ δὲν ὀδηγούμαστε μὲ τὴν ἀπλὴ ἀνάπτυξη τῆς τυπικῆς λογικῆς, μὲ τὴν ἀναγκαιότητα ποὺ ἐνυπάρχει στὴ φύση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἀλλὰ μὲ μιὰ νέα ὑπόθεση, ποὺ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἀγαθόν, μιὰ πρώτη ἀνυπόθετη θέση.

Ἡ ὑπόθεση ἐπομένως, τοῦ ἀγαθοῦ, τελικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν θεωρητικὸ λόγο. Καὶ ναὶ μὲν ἡ θεωρητικὴ συνείδηση, ὡς τοιαύτη, δὲν δέχεται καμμιά ἐπιταγή, ἐν τούτοις : καὶ ἡ θεωρητικὴ συνείδηση θεωρώντας πράττει. Ἡ θεωρία εἶναι μιὰ μορφή πράξης. Καὶ ὡς μορφή πράξης ὑπόκειται καὶ αὐτὴ στὴν ἀρχὴ τῆς πράξης. Δέχεται τὴν ἐπιταγὴ νὰ πράττῃ κατὰ λόγον. Δέχεται καὶ αὐτὴ τὸ πρωταρχικὸ πρόσταγμα : νὰ ἀναζητῇ τὴν ἀλήθεια θεωρώντας κατὰ τοὺς νόμους τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Καὶ αὐτὸ τὸ πρόσταγμα πηγάζει ἀπὸ τὸ ἀγαθό.

Ἔτσι ἀπέναντι τῆς θεωρίας ποὺ μπορεῖ νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὸ ἐγώ - ὡς μόνης ὑπόθεσης - ὑψώνεται, γιὰ τὸ εὐρύτερο σύνολο ποὺ περιλαμβάνει ὅλες τὶς ὁψεις τῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι στὴ ρίζα τῆς πράξης, ὡς μόνη δυνατὴ ὑπόθεση

τὸ ἀγαθόν, τοῦ ὁποίου γνώρισμα εἶναι ἡ πραγμάτωση ὅλων τῶν ἀξιῶν, καὶ ἡ ἐλευθερία ποὺ εἶναι γέννημά της.

Γ'

1. Ἡ πράξη, καθὼς τελεῖται μέσα σὲ ὠρισμένο χῶρο καὶ χρόνο, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι συγκεκριμένη. Πρέπει νὰ πραγματοποιηῇ ὅ,τι εἶναι ἀγαθὸ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση. Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἑνὸς τὴν κατευθυντήρια ἀρχὴ τῆς ὀρθῆς καὶ ἠθικῆς πράξης, τὸ ἀγαθό, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ συγκεκριμένα δεδομένα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ πράξη θὰ ἀναχωρήσῃ γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ *in concreto* τὸ ἀγαθό, ἔχομε χρέος νὰ χαράξωμε τὴν πορεία της. Ἀναζητοῦμε τὴ μέθοδο κατὰ τὴν ὁποία, μὲ βάση αὐτὰ τὰ δυὸ στοιχεῖα, θὰ προσδιορίζεται ἐκάστοτε τὸ πρακτέο.

Οἱ ἀκόλουθες σκέψεις δίνουν στὸ πρόβλημα τοῦτο μιὰν πρώτη ἀπάντηση, ποὺ εἶναι ὀρθή στὴ γενικότητά της, ἀλλὰ πού, παραμένοντας κατ' ἀνάγκην γενική, ἐλάχιστα προάγει τὸ θέμα.

Ἡ ὑπαγωγή ἑνὸς συγκεκριμένου περιστατικοῦ σ' ἓναν κανόνα τῆς πράξης εἶναι κατ' ἀρχὴν ἔργο τῆς δυνάμεις τῆς κρίσεως (*Urteilkraft*). Οἱ μορφές τῆς τυπικῆς λογικῆς μέσα στίς ὁποῖες ἀναπτύσσεται ἡ δύναμη τῆς κρίσεως ἀποτελοῦν τὸ μόνο ποὺ θεωρητικὰ μπορεῖ νὰ λεχθῇ στὸ προκείμενο θέμα. Μπορεῖ ὅμως νὰ διατυπωθῇ μιὰ ἀπλῶς βιοηθικὴ παρατήρηση ποὺ μεθοδεύει καὶ εὐκολύνει αὐτὸ τὸ ἔργο τῆς δυνάμεις τῆς κρίσεως.

Δὲν εἶναι δυνατόν, πρακτικῶς, νὰ ἀναγάγῃς μιὰ συγκεκριμένη ἱστορικὴ πράξη σὲ ἓναν ἀπώτατο σκοπὸ τῆς ἱστορίας ἢ σὲ ἓνα γενικώτατο κανόνα, χωρὶς νὰ στηριχθῇ καὶ νὰ βοηθηθῇ ἀπὸ μιὰ κλίμακα ἐνδιάμεσων σκοπῶν ἢ κανόνων. Αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὰ σκαλοπάτια στὸν ὀρθὸ δρόμο πρὸς τὸν ὕπατο σκοπὸ. Ἴδου ἓνα παράδειγμα ἀναγωγῆς στὸν ὕπατο σκοπὸ : Ὁ πόλεμος ἀποβλέπει στὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀξιώτερου. Ἡ ἐπικράτηση αὐτὴ θὰ καθιερώσῃ μιὰ τάξη πραγμάτων προσφορώτερη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν. Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη θὰ συμβάλῃ στὴν παγίωση μιᾶς παγκόσμιας εἰρήνης. Μέσα στὸ κλίμα αὐτὸ θὰ ἀξιοποιηθῇ κάθε λαός, κάθε ἄνθρωπος. Θὰ βροῦν πρόσφορο ἔδαφος νὰ πραγματοποιηθοῦν ὅλες οἱ θεωρητικὲς καὶ οἱ πρακτικὲς ἀξίες — τὸ ἀγαθό. Ἔτσι συνδέονται κλιμακωτὰ μὲ ἐπάλληλες ὑπαγωγές οἱ πράξεις ἑνὸς πολέμου μὲ τὸν ὕπατο σκοπὸ, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ πράξεις ποὺ συμβάλλουν στὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀξιώτερου καὶ τελικὰ τοῦ ὕπατου σκοποῦ. Ὅσο πὶο περισσότεροι εἶναι οἱ ἐνδιάμεσοι αὐτοὶ στόχοι στὴν πορεία πρὸς τὸν ὕπατο σκοπὸ ἢ πρὸς τὸν γενικώτατο κανόνα τόσο πὶο πολὺ διευκολύνεται τὸ ἔργο τῆς δυνάμεις τῆς κρίσεως, ποὺ θὰ συνδέσῃ τὴν κάθε πράξη μὲ τὸ ἀγαθό.

Ἡ τέτοια λειτουργία τῆς δυνάμεις τῆς κρίσεως ἔχει δυὸ μεγάλα μειο-

νεκτήματα. Εἶναι καὶ δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη στὴν ἐφαρμογή. Ὅσαδὴποτε ἐνδιάμεσα κριτήρια καὶ ἂν τοποθετηθοῦν μεταξὺ τοῦ ἀνώτατου κριτηρίου καὶ τῆς συγκεκριμένης πράξης ποὺ πρόκειται νὰ κριθῇ, ἡ ἀπόσταση κριτηρίου καὶ κρινομένου εἶναι μεγάλη καὶ ἡ σύνδεσή τους γι' αὐτὸ δύσκολη. Ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐπικίνδυνη, διότι εἶναι εὐκόλο στοὺς ὀρθοὺς κανόνες ποὺ ἐξειδικεύουν τὸ ἀνώτατο κριτήριο, νὰ ὑποκατασταθοῦν ψευδεῖς κλιμακώσεις, ψευδεῖς συνδέσεις μεταξὺ συγκεκριμένης πράξης καὶ κριτηρίου. Τὰ πιὸ μεγάλα ἐγκλήματα τῆς ἱστορίας ἔγιναν ἔτσι ἐν ὀνόματι τοῦ ὕπατου σκοποῦ της· καὶ ἐνῶ τὸ κύριο γνῶρισμα τοῦ ὕπατου σκοποῦ εἶναι ἡ ἀντίθεση πρὸς ὅποιονδὴποτε ἰδιοτελεῖ σκοπὸν, ὅποιονδὴποτε, ποὺ κίνητρο ἔχει κάτι ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον, ἐν τούτοις εὐκόλα συγκαλύπτει τέτοιες ἰδιοτέλειες, καταλύοντας τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ὕπατου σκοποῦ, τὴν ἐλευθερία ἀπὸ κάθε ἰδιοτέλεια καὶ συμφέρον.

Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι δὲν μπορούμε νὰ δώσωμε στὸ πρόβλημα τοῦ πρακτέου μιὰν εὐκόλη ἀπάντηση. Μὲ τὴν ἐννοια τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ εἶναι ἓνα σύνθετο κριτήριο, καταστήσαμε τὸ πρόβλημα πιὸ δυσεπίλυτο ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἡ συναγωγή τοῦ πρακτέου ἀπὸ μόνον τὸν ἠθικὸ νόμον. Παρὰ ταῦτα αὐτὴ πιστεύομε ὅτι εἶναι ἡ μόνη ὀρθὴ τοποθέτησή του.

2. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ δυσκολία τοῦ γεννᾶ τὸ κριτήριο τοῦ ἀγαθοῦ μετὰ τὴ γενικότητά του, δυσχέρειες πρόσθετες γεννᾶ καὶ μετὰ τίς ἀντινομίες ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψουν μεταξὺ τῶν ἰδεῶν ποὺ τὸ συναπαρτίζουν.

Τὸ ἀγαθὸ τὸ πλησιάζομε μόνον διὰ μέσου τῶν «τρόπων» του· ποτὲ ὁλόκληρο στὴν ἐνότητά του. Ἔτσι τὸ πρῶτο γενικώτατο ἐρώτημα : «ποιοὶ εἶναι τὸ ἀγαθόν;», πρέπει νὰ ἐξειδικευθῇ : ποῖος ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ ἀγαθοῦ πρέπει κάθε φορὰ νὰ προκριθῇ ὡς κριτήριο. Ἄν π.χ. γιὰ τὴν εὕρεση μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας ἢ γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς αἰσθητικοῦ ἔργου εἶναι ἀνάγκη νὰ διαπραχθῇ μιὰ πράξη ἀντίθετη πρὸς τὸν ἠθικὸ κοινωνικὸ νόμον, εἶναι ἄραγε θεμιτὸς ὁ παραμερισμὸς του;

Πρὶν ἀπαντήσωμε στὸ ἐρώτημα αὐτό, εἶναι ἀνάγκη νὰ θυμίσωμε ὅτι ἀντινομίες ἢ συγκρούσεις μπορεῖ νὰ παρουσιασθοῦν μόνον ἐν χρόνῳ στὴ σειρά τῶν πράξεων ποὺ ἀποτελοῦν πραγματοποιήσεις ἀξιῶν. Μεταξὺ τῶν ἰδίων τῶν ἀξιῶν, στὴν καθαρότητα καὶ ἀπολυτότητά τους, ἀντινομίες καὶ συγκρούσεις δὲν ὑπάρχουν. Ἀπεναντίας εἶναι ὅλες οἱ ἀξίες ἀπαραίτητα στοιχεῖα ποὺ ἐναρμονίζονται μέσα στὴ σύνθεση τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἀπὸ ὅλες τίς ἀπόλυτες ἀξίες ποῖα εἶναι ἐκείνη ποὺ γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ ἔχει περισσότερη σημασία, στὴ συγκεκριμένη κάθε φορὰ περίπτωση; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀνακύπτει κάθε φορὰ πού, κατὰ μιὰν ὀρισμένη στιγμὴ τοῦ χρόνου, πρέπει νὰ πραχθῇ τὸ α γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς ἀπόλυτης ἀξίας καὶ τὸ β γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς ἄλλης ἀπόλυτης ἀξίας

και ή μιὰ πραγμάτωση ἀποκλείει τή σύγχρονη πραγμάτωση τῆς ἄλλης, ὁπότε κατ' ἀνάγκην ή πραγμάτωση τῆς μιᾶς ἀξίας θά προταχθῇ και ή ἄλλη θά ὑποχωρήσει ή θά ματαιωθῇ. Τέτοια σύγκρουση μπορεῖ νά παρουσιασθῇ κατὰ τήν πραγμάτωση ὅλων τῶν ἀξιῶν και θά ἀρθῇ μέ μόνο κριτήριο τὸν ὕπατο σκοπό, τὸ ἀγαθό. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ή ἀντίθεση τῶν διάφορων ἀξιῶν κατὰ τήν σύγκρουσή τους μέ τὸ ἠθικὸ κατηγορικὸ πρόσταγμα, ὅταν σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή και κατὰ τήν κρίση τοῦ ὕπατου σκοποῦ ἐνδέχεται νά πρέπει ή ἠθικὴ ἀξία νά ὑποχωρήσει στὴν αἰσθητικὴ ή τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία, στὴν ἐπιταγὴ νά δημιουργηθῇ ἓνα ἔργο τέχνης ή νά εὔρεθῇ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ἔστω και ἂν εἶναι ἀνάγκη νά θυσιασθῇ γι' αὐτὸ μιὰ ἀνθρώπινη ζωὴ και ἔτσι νά μὴν ἐπικρατήσῃ ὁ ἠθικὸς νόμος.

Τὸ χρέος ἀπέναντι τῶν συνανθρώπων ὡς «φορέων τῆς ἀνθρωπότητας» δὲν εἶναι ἀποκλειστικόν. Μπορεῖ τοῦτο τὸ χρέος νά πρέπει νά παραμερισθῇ μπροστὰ στὸ χρέος γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης ή τῆς τέχνης ή τῆς θρησκείας. Μπορεῖ ἠθικὸς νόμος και καθαρὸς ἔρωτας νά συγκρουσθοῦν και νά πρέπει νά ἐπικρατήσῃ ὁ δεύτερος. Μὲ αὐτὰ τὰ διλήμματα ἀρχίζει ή τραγικότητα τῆς ζωῆς και ή εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν πράξη του.

Μόνο ή δύναμη τῆς κρίσης ποὺ θά ὑπαγάγῃ τὸ συγκεκριμένο περιστατικὸ στὴν ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ μπορεῖ νά μᾶς ὁδηγήσῃ και ἐδῶ σὲ λύση. Κανόνες εἰδικότεροι δὲν μπορεῖ νά τεθοῦν. Γιὰ νά λειτουργήσῃ ὁμως ἀποτελεσματικὰ ή δύναμη τῆς κρίσεώς μας, κατ' ἀνάγκην σὲ τοῦτες τὶς περιπτώσεις θά σκεφθοῦμε ἱστορικά. Θά σταθμίσωμε τὴν ὅλη θέση τῆς ἀνθρωπότητας στὴν πορεία της πρὸς τὸ ἀγαθόν, τὸν σκοπὸ κάθε πράξης, και θά δοῦμε ποιὰ θέση πρέπει νά καταλάβῃ ή πράξη μας μέσα στὴ διαδρομὴν αὐτή. Ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς σκέψης μας, περὶ ἐνδιάμεσων σκοπῶν, ἰσχύουν βέβαια και ἐδῶ.

3. Οἱ δυσκολίες ποὺ ὡς τώρα ἐκθέσαμε γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ὀρθῆς κάθε φορὰ πράξης αὐξάνουν, ὅταν, ὅπως συνήθως συμβαίνει, συμπλέκονται μέ μιὰ ἄλλη πρόσθετη δυσκολία, τὴν διπλὴ ὄψη τῆς πράξης. Ὅπως ἀνωτέρω ἀναπτύξαμε, ή πράξη μπορεῖ νά θεωρηθῇ και ὡς ἀπλὴ πράξη και ὡς κύτταρο ή ὡς κρίκος μιᾶς σύνθετης πράξης. Τὴν πρώτη θεώρηση τὴν ὀνομάζουμε κοινωνικὴ ή ἠθικὴ, τὴ δεύτερη ἱστορικὴ ή πολιτικὴ. Ἄλλο μπορεῖ νά εἶναι τὸ ὀρθόν, ἂν δοῦμε τὴν πράξη μόνο σὰν μιὰ μεμονωμένη σχέση πρὸς ἓνα ή πολλοὺς ἀνθρώπους, ὡς πράξη ἀπλῆ, ἂν τὴν δοῦμε δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ της ὄψη, ἔτσι ὅπως τὴν θεωρεῖ ή ἠθικὴ· και ἄλλο μπορεῖ νά εἶναι τὸ ὀρθόν, ἂν δοῦμε τὴν πράξη σὰν κύτταρο μιᾶς συλλογικῆς πράξης ή σὰν κρίκο μιᾶς ἀλύσου πράξεων ὡς πράξη σύνθετη. Μπορεῖ ἄλλοτε νά πρέπει νά θεωρήσωμε ὡς κύρια τὴν πρώτη ὄψη τῆς ἀπλῆς πράξης, τὴν

κοινωνική ἢ ἠθική, ποὺ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι, καὶ ἄλλοτε ὡς κυρίαν ὄψιν νὰ πρέπει νὰ θεωρήσωμε τὴν ἀντίθετη. Καὶ φυσικὰ οἱ κρίσεις μας, ἀπὸ τῆ μιᾶ ἢ τὴν ἄλλη σκοπιά, μπορεῖ νὰ διαφέρουν, δηλαδή, μπορεῖ νὰ ἀντινομῇ ἡ κοινωνικὴ σκοπιά πρὸς τὴν ἱστορικὴ, ἢ ἠθικὴ πρὸς τὴν πολιτικὴ.

Δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι πάντα καὶ κατ' ἀρχὴν ἡ ἠθικὴ (κοινωνικὴ) σκοπιά τῆς πράξης, ὡς μεμονωμένου καὶ αὐτοτελοῦς γεγονότος, εἶναι τὸ προέχον ἀπέναντι τῆς πολιτικῆς σκοπιᾶς. Μπορεῖ αὐτὸ νὰ εἶναι σ υ ν ἡ-θως τὸ ὀρθό, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετο δὲν ἀποκλείεται. Μὲ βάση τὸ ἀγαθὸ θὰ κριθῇ τὸ δίλημμα.

Ἄς προσδιορίσωμε ὁμῶς ἀκριβέστερα ἀφ' ἐνὸς ποιὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ (κοινωνικὴ) σκοπιά, ἢ σκοπιά τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ ἀφ' ἑτέρου ποιὰ ἡ πολιτικὴ (ἱστορικὴ) σκοπιά.

4. Ἡ κοινωνικὴ πράξη πρέπει νὰ εἶναι ὄχι μόνο ὀρθὴ ἀλλὰ καὶ ἠθικὴ.

Γιὰ νὰ εἶναι ἀπλῶς ὀρθή, ἐκτὸς τοῦ ὅτι πρέπει νὰ ἔχη τὸ ὑποκείμενο ποὺ πράττει συνείδηση τοῦ σκοποῦ στὸν ὁποῖο κατατείνει, πρέπει καὶ ὁ σκοπὸς αὐτὸς στὸν ὁποῖο κατατείνει νὰ εἶναι ὀρθός. Καὶ ὀρθὸς εἶναι μόνο, ὅταν τὴν ἀρχὴ τῆς πράξης μπορῇ νὰ θελῇ κάθε ἄνθρωπος νὰ ἀναγάγῃ σὲ γενικὸ νόμο, σὲ ἕναν καθολικὸ νόμο τῆς κοινωνίας. Ὁ καθολικὸς αὐτὸς νόμος, κατ' ἀποκλεισμόν κάθε σκοποῦ ποὺ θέλει ὁ πράττων γιὰ τὸν ἑαυτό του μόνο καὶ ὄχι ταυτόχρονα γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ νόμος ποὺ θέτει ὁ πρακτικὸς λόγος γιὰ κάθε πράξη, ὁ ἠθικὸς νόμος.

Ὁ ἠθικὸς ἐξ ἄλλου αὐτὸς νόμος ἐπιτάσσει σὲ κάθε πράττοντα τὸ σεβασμὸ γιὰ κάθε ἔλλογον ὄν. Ὁ λόγος ὁ ἐν ἐμοὶ πρέπει νὰ σέβεται τὸν λόγον τὸν ἐν ἑτέρῳ. Ὁχι τὴν ὑλικὴ του ὑπόσταση, ἀλλὰ τὸν λόγον τὸν ἐν αὐτῷ. νὰ σέβεται καὶ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸν ἕτερον καθόσον μετέχουν τοῦ λόγου. Νὰ σέβεται τὸ λόγο. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὀρθὴ ἡ πράξη ποὺ στὸ πρόσωπο οἰουδήποτε ἀνθρώπου δὲν σέβεται τὴν ἀνθρωπότητα, σὲ τρόπο ποὺ νὰ τὴν βλέπῃ ἐνσαρκωμένη στὸν κάθε ἄνθρωπο, ὄχι ὡς μέσον γιὰ ἕνα ὁποιοδήποτε σκοπὸ, ἀλλὰ μόνο ὡς αὐτοσκοπὸ, ὡς μιὰν ὄντοτητα ἀπόλυτης ἀξίας.

Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι, κατ' ἀνάγκην, καὶ κατηγορικὸ πρόσταγμα, διότι ἰσχύει, ὄχι ἐφ' ὅσον συντρέχουν ὠρισμένοι ὅροι, ἀλλὰ, ἄσχετα ἀπὸ οἰοδήποτε ὅρο, σὲ κάθε περίπτωση, γιὰ κάθε πράξη, γιὰ κάθε στιγμή τῆς βούλησης. Εἶναι ἐπομένως νόμος ἀπόλυτος.

Γιὰ νὰ πληρωθῇ ὁμῶς τὸ πρόσταγμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἡ πράξη ὀρθή, πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἠθικὴ. Καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ πηγάζῃ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐ λ ε ὑ θ ε ρ η β ο ὕ λ η σ η τοῦ πράττοντος,

μιά βούληση τουτέστι πού δέν προσδιορίζεται ἀπὸ οἰοδήποτε αἰσθητὸ κίνητρο, πάθος ἢ ἐπιθυμία — καὶ δὴ ἄσχετα ἀπὸ τὴν ποιότητά του —, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ὁ ἠθικὸς νόμος, ὡς τρόπος τοῦ ἀγαθοῦ, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀρχή, ὅχι μόνον τῆς πράξης ἀλλὰ καὶ τῆς βούλησης, ἢ ἀλλιώτικα εἰπωμένο, ὁ σκοπὸς τῆς βούλησης. Γιὰ νὰ εἶναι ἠθικὴ ἡ πράξη, δέν ἀρκεῖ νὰ πράττεται, ἀλλὰ καὶ νὰ θέλεται τὸ ὀρθό, καὶ νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ θέληση τὸ ἀποκλειστικὸ κίνητρο τῆς πράξης.

Ἡ ἠθικὴ σκοπιὰ, ἡ σκοπιὰ τοῦ ἠθικοῦ (κοινωνικοῦ) νόμου, ἀντικρὺζει τὴν πράξη σὰν ἓνα μεμονωμένο καὶ αὐτοτελὲς ἀντικείμενο στὸν κοινωνικὸ στίβο, πού ἔχει τὸ σκοπὸ μέσα τῆς καὶ τελειώνει μὲ αὐτόν. Δέν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἀπώτερες συνέπειες. Δέν βλέπει τὴν πράξη σὰν κρίκο μέσα σὲ μιὰ ἄλυσο ἀπὸ πράξεις πού κατατείνουν σ' ἓναν ἀπώτερο σκοπὸ, δέν τὴν βλέπει σὰ γεγονὸς τῆς ἱστορίας, οὔτε καὶ σὰν κύτταρο μιᾶς συλλογικῆς πράξης. Ὁδηγεῖ στὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ μέσα στὸ στενὸ αὐτὸ κοινωνικὸ πλαίσιο.

Ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε τρόπο τοῦ ἀγαθοῦ, ὁ ἠθικὸς (κοινωνικὸς) νόμος ἰσχύει γιὰ κάθε πράξη κάθε ἀνθρώπου. Ἰσχύει γιὰ κάθε πράξη ὅσο θεωρεῖται ὡς αὐτοτελὲς μεμονωμένη πράξη, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἴδια ἡ πράξη εἶναι καὶ κύτταρο ἢ κρίκος μιᾶς σύνθετης πράξης, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἐπομένως κύτταρο μιᾶς πολιτειακῆς πράξης ἢ κρίκος μιᾶς πλατειᾶς πολιτικῆς ἐνέργειας. Καὶ οἱ πολιτείες καὶ οἱ φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας δέν ἐκφεύγουν ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ ἰσχὺ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα, ἂν εἴτε προκειμένου περὶ ἀτόμων εἴτε προκειμένου ἰδίως περὶ πολιτειῶν, σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἐξαιρετικὴ περίσταση, μὲ βάση τὸ ὕπατο κριτήριον τοῦ ἀγαθοῦ, κριθῇ ἐπικρατέστερη ἡ πολιτικὴ σκοπιὰ ἢ καὶ μιὰ ἄλλη ἀξία, ἓνας ἄλλος τρόπος τοῦ ἀγαθοῦ.

5. Ἀπέναντι στὴν ἠθικὴ (κοινωνικὴ) σκοπιὰ προβάλλει ἡ πολιτικὴ (ἱστορικὴ) σκοπιὰ τῆς πράξης. Ἄν ἀνεξαίρετα ὅλες οἱ κοινωνικὲς πράξεις ἐτελοῦντο σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ὁ κοινωνικὸς βίος θὰ ἦταν τέλειος. Μιὰ πανανθρώπινη ἠθικὴ κοινωνία θὰ ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ πρόσφορο ἔδαφος γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐλεύθερα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ὅλες οἱ πνευματικὲς δυνάμεις καὶ νὰ πραγματοποιηθοῦν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι «τρόποι» τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, χωρὶς σύγκρουση οὔτε μεταξὺ τῶν τρόπων πού θὰ πραγματοποιοῦνται σὲ πλήρη μεταξὺ τους ἀρμονία οὔτε φυσικὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ τάσσεται ὡς σκοπὸς τῆς ἱστορίας ὁ σχηματισμὸς αὐτῆς τῆς ἰδανικῆς κοινωνίας, ὅπου θὰ συντρέχουν ὅλοι οἱ ἐξωτερικοὶ ὅροι γιὰ νὰ πράττη πάντα ὁ ἄνθρωπος ἐλεύθερα, δηλαδὴ ἠθικά. Ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία εἶναι ὁρος γι' αὐτὴν τὴν καθολικὴ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Δέν νοεῖται ὁλοκληρωτικὴ πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ, χωρὶς

τὴν ὁλοκληρωτικὴν πραγμάτωση τοῦ κατηγορικοῦ ἠθικοῦ προστάγματος. Στὸ πλαίσιο τῆς ἰδανικῆς πολιτείας ἀντίθεση τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς σκοπιᾶς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη. Τὸ ἠθικὸ θὰ ἦταν πάντα καὶ πολιτικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ θὰ ἦταν πάντα ἠθικό.

Ἄλλὰ ἡ ἰδανικὴ πολιτεία εἶναι ἓνα ἰδεατὸ σημεῖο μέσα στὸν ἄπειρο χρόνο. Ὅσο αὐτὸς διαρκεῖ, οἱ ὀρθές καὶ ἠθικὲς πράξεις ἀποτελοῦν τὴν ἐξαίρεση καὶ ὄχι τὸν κανόνα. Ὡς πού νὰ φθάσωμε στὸ ἰδεατὸ αὐτὸ σημεῖο, στὴν ἰδανικὴ κοινωνικὴ τάξη, παρεμβάλλεται ὁ ἄπειρος ἱστορικὸς χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἔχουν πραγματοποιηθῇ ὅλοι οἱ ἐξωτερικοὶ ἐκεῖνοι ὅροι, πού ἐπιτρέπουν τὴν ταυτόχρονη πραγμάτωση ὅλων τῶν τρόπων τοῦ ἀγαθοῦ, ὅποτε ἀνακύπτει ἡ ἀνάγκη, στίς συγκεκριμένες στιγμὲς τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, τῆς π ρ ό τ α ξ η ς τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης πραγμάτωσης. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ τάξη πού πρέπει νὰ πάρουν οἱ πράξεις, ἡ μορφή πού πρέπει νὰ προσλάβῃ ἡ ἐξέλιξη, ἐπιβάλλουν σὲ κάθε συγκεκριμένο χρονικὸ σημεῖο, χάριν τοῦ ὕπατου σκοποῦ, τοῦ ἀγαθοῦ, νὰ πραχθῇ κάτι, πού, λαμβανόμενο μεμονωμένως, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίθετο μὲ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν τρόπο τοῦ ἀγαθοῦ, λ.χ. μὲ τὸν τρόπο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ ὃ,τι θὰ πρέπει νὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ μὲ ὃ,τι ἄλλο γύρω συμβαίνει, ὑπηρετεῖ πληρέστερα τὸν ὕπατο σκοπὸ.

Ἡ πράξη τότε δὲν θὰ κριθῇ μόνο μεμονωμένος, ἢ καὶ μόνο ὡς ἐξωρῇ ἀνθρώπινη σχέση, θὰ κριθῇ καὶ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ σύνολο τῶν πράξεων καὶ θὰ ἐξετασθῇ κατὰ πόσον, ἐνταγμένη σὲ αὐτὸ τὸ σύνολο, ἐκπληροῖ τὸν ἀπόλυτο σκοπὸ, τὸ ἀγαθό. Ἀπέναντι ἐπομένως στὴν καθαρὰ ἠθικὴ τοποθέτηση τῆς μεμονωμένης πράξης στέκεται μιὰ ἄλλη πού ἀποβλέπει καὶ αὐτὴ στὴ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, μὲ στόχο τὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ ἡ ὁποία δὲν ἀπομονώνει τὴν πράξη, δὲν σταματᾷ στὸ σκοπὸ πού ὑπάρχει μέσα της, ἀλλὰ ἐφ' ὅσον εἶναι ἐνταγμένη σὲ συμπλέγματα ἄλλων πράξεων, ἀνάγεται ὡς τὸν ὕπατο σκοπὸ καὶ ἐπιτάσσει τὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ συμπλέγματος. Τουτέστι βλέπει τὴν πράξη ὄχι ὡς ἀπλῆ, ἀλλὰ ὡς σύνθετη πράξη, ὡς κρίκο ἐπ'ἀλλήλων καὶ συλλογικῶν πράξεων.

Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση πρέπει, γιὰ νὰ εἶναι ὀρθὴ ἢ σύνθετη πράξη, νὰ μπορῇ ὁ σκοπὸς της ὁ τελικὸς νὰ ἀναχθῇ σὲ γενικὸ νόμο τῆς πράξης. Πρέπει νὰ ἀποτελῇ, ὄχι ἡ κάθε μεμονωμένη πράξη πού τὴν ἀποτελεῖ, ἀλλὰ ἡ τελικὴ ἐκβαση ἐκφραση σεβασμοῦ τοῦ κάθε ἀνθρώπου, πού πάντα πρέπει νὰ τιμᾶται σὰν σκοπὸς ἀπόλυτης ἀξίας καὶ ποτὲ ὡς μέσον, διότι ἀντιπροσωπεύει τὴν ἴδια τὴν ἀνθρωπότητα. Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀκόμη, γιὰ νὰ εἶναι ὄχι μόνον ὀρθὴ ἀλλὰ καὶ ἠθικὴ ἡ πράξη, πρέπει κίνητρό της ἀποκλειστικὸ νὰ εἶναι ἡ καθαρὴ, ἡ ἐλεύθερη βούληση, πού — διότι ἔχει

αὐτὲς τὶς ιδιότητες — ἓνα μόνο μπορεῖ νὰ θέλῃ, τὸ ἀγαθόν.

Ὑπὸ μιὰν εὐρεΐαν γι' αὐτὸ ἔννοια καὶ ἡ δεύτερη αὐτὴ σκοπιὰ θὰ ἦταν δίκαιο νὰ ὀνομασθῇ ἠθικὴ. Ἐπειδὴ ὁμως μπορεῖ νὰ προκύψουν ἀπὸ μιὰ τέτοια ὀνομασία παρανοήσεις, τὴν ὀνομάζομε πολιτικὴ. Ἐτσι ὁ «τρόπος» ποὺ καλύπτει τὴν κοινωνικὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων διχάζεται σὲ δύο μεθόδους, σὲ δύο κατηγορίες, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ.

6. Μετὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν δύο σκοπιῶν, τῆς ἠθικῆς (κοινωνικῆς) καὶ τῆς πολιτικῆς (ἱστορικῆς) σκοπιᾶς, μποροῦμε νὰ δοῦμε πῶς τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης αὐτῶν τῶν δύο σκοπιῶν, ποὺ ἀνακύπτει κυρίως, ὅταν ἄλλο εἶναι τὸ πρακτέο βάσει τῆς μιᾶς καὶ ἄλλο βάσει τῆς ἄλλης σκοπιᾶς. Τότε ἐρωτᾶται : ποιά πρέπει νὰ εἶναι κάθε φορὰ ἡ ἐπικρατέστερη καὶ ὑπὸ ποίους ὅρους ;

Γιὰ τὴν ὑπερνίκηση αὐτῆς τῆς δυσκολίας πρέπει πρῶτα νὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψην μας πῶς βρίσκεται τὸ πρακτέο κατὰ τὴ μιὰ καὶ πῶς κατὰ τὴν ἄλλη μέθοδο κρίσεως. Καὶ γιὰ μὲν τὸν προσδιορισμὸ τῆς κάθε μεμονωμένης καὶ αὐτόνομης πράξης, ποὺ ἔχει μέσα τῆς τὸ σκοπὸ τῆς, δὲν χρειάζεται νὰ λεχθοῦν περισσότερα ἀπὸ ὅσα εἶναι ἤδη γενικὰ γνωστὰ γιὰ τὴ λειτουργία τῆς δύναμης τῆς κρίσεως. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κρίση γιὰ τὶς πράξεις, ποὺ εἶναι κύτταρα ἢ κρίκοι συνθέτων πράξεων, ἀνακύπτουν πρόσθετες δυσκολίες. Ἐν πρώτοις ὁμως εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ ἀντίθεση, ὅταν ἡ ἴδια πράξη θεωρεῖται καὶ ὡς αὐτοτελὴς ἀπλή πράξη καὶ ὡς στοιχεῖο μιᾶς σύνθετης πράξης, εἶναι ὄχι μόνο δυνατὴ, ἀλλὰ καὶ συχνὴ μέσα στὴν ἱστορία. Τὸ θέμα ἀπαντᾷ μάλιστα πολὺ συχνὰ ἐκεῖ ὅπου συγκρούεται τὸ ἄτομο καὶ ἡ πολιτεία. Καὶ τὸ ἄτομο καὶ ἡ πολιτεία ἔχουν ἓναν κοινὸ σκοπὸ — τὸ ἀγαθόν. Ἄν πάρωμε τοῦ ἀτόμου τὴν πράξη σὰν κάτι ξέχωρο καὶ αὐτοτελὲς ὅπως συνήθως συμβαίνει — διότι ὑπάρχουν καὶ ἀντίθετα ἐνδεχόμενα — ὁ σεβασμὸς τῆς ζωῆς κάθε συνανθρώπου, φυσικὴ ἀπόρροια τοῦ ἠθικοῦ κανόνος, ἀποτελεῖ τὸν κύριο καὶ ἀποφασιστικὸ παράγοντα. Ἄν πάρωμε ὁμως τὴν πράξη τοῦ ἀτόμου σὰν κύτταρο, σὰν στοιχεῖο τῆς δράσης τῆς πολιτείας, ἐνδέχεται — διότι καὶ ἐδῶ μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν καὶ ἀντίθετα ἐνδεχόμενα — νὰ πρέπει νὰ ἀγνοηθῇ στὴ συγκεκριμένη περίσταση ὁ σεβασμὸς τῆς ζωῆς πολλῶν συνανθρώπων. Μπορεῖ ὅ,τι εἶναι τὸ δέον γιὰ τὸ χωριστὸ ἄτομο, νὰ μὴν εἶναι τὸ δέον γιὰ τὸν πολίτη. Μπορεῖ τὸ σωστὸ νὰ εἶναι λ.χ. ἡ ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς πολιτείας, γιὰ νὰ πραχθῇ ὅ,τι ἐπιτάσσει ὁ ἠθικὸς νόμος. Μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ πρέπει νὰ θυσιασθῇ στὸ γένος ἢ στὴν πολιτεία, ὅταν ὁ σκοπὸς ἢ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς πολιτείας δὲν μπορῇ νὰ ἐπιτευχθῇ παρὰ μὲ τὴ θυσία του, κατὰ παράβασιν τοῦ ἠθικοῦ κανόνος. Γιὰ νὰ πάρω ἓνα χτυπητὸ παράδειγμα : ὁ πόλεμος, ἀκόμη καὶ ἓνας ἐπιθετικὸς πόλεμος, μὲ ὅλες τὶς σκληρότητές του, μπορεῖ μὲ τὴ βία καὶ τὸ φόνο,

νὰ ὑπηρετῇ καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐξέλιξη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τὸν ὕπατο σκοπὸ, τὸ ἀγαθόν. Σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἄλλα ὑπαγορεύει ὁ ἠθικὸς νόμος νὰ πράξη ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομο καὶ ἄλλα ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς ἱστορίας ὡς πολίτης. Τὸ δίλημμα αὐτὸ ὑπάρχει καὶ κάθε ἄνθρωπος καλεῖται νὰ κρίνῃ ποῖο εἶναι τὸ *in concreto* πρακτέο.

Ἡ μέθοδος ποὺ ὁ κρίνων θὰ ἀκολουθήσῃ κατ' ἀνάγκην σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι ἡ ἀκόλουθη : θὰ ἀναζητήσῃ πρῶτα τὴν ὀρθὴ πορεία τῆς πράξης, ὡς αὐτοτελοῦς καὶ μεμονωμένης. Μὲ τὴ δύναμη τῆς κρίσης θὰ βρῇ ποῖο εἶναι τὸ πρακτέο κατὰ τὴν ἐπιταγὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ὑστερα θὰ ἐξετάσῃ ἂν ἡ πράξη ἐντάσσεται σὲ μιὰ συλλογικὴ πράξη (πράξη τῆς πολιτείας) καὶ ποιά θέσῃ λαμβάνει καὶ μέσα στὴν ἄλυσον τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Θὰ σκεφθῇ δηλαδὴ ὡς ἐξῆς : Ὅταν εἶναι ἄξιος ὁ σκοπός, τότε, ὑπὸ ὠρισμένους οὐσιώδεις ὁρους, εἶναι ἄξια καὶ ὅλη ἡ σειρά — ἡ ἄλυσος τῶν πρόσφορων μέσων, ποὺ ὁδηγοῦν πρὸς αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Κάθε μέσον εἶναι μιὰ πράξη. Πρέπει ἡ κάθε πράξη, ὡς στοιχεῖο, ὡς κρίκος στὴν ἄλυσον τῶν μέσων, νὰ ἀποτελῇ πρόσφορο μέσο γιὰ ἓνα ἀπόλυτα ἄξιο σκοπὸ. Τότε εἶναι ἡ πράξη ὀρθή. Ὅ,τι εἶπαμε γιὰ τὶς ἐπ'ἀλλήλῃς πράξεις ἰσχύει *mutatis mutandis* καὶ γιὰ τὶς συλλογικὰς πράξεις, ἐκεῖ ὅπου ἡ σύνθετη πράξη συντίθεται ἀπὸ ἓνα σύνολον συγχρόνων πράξεων, ποὺ ὅλες μαζί εἶναι μέσα τοῦ ἰδίου ὀρθοῦ σκοποῦ καὶ ποὺ ὅλες πρέπει νὰ τελεσθοῦν γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ὁ ὀρθὸς σκοπός. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὶς κοινὰς ἐπιδιώξεις πολλῶν πολιτῶν γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἓνας σκοπὸς τῆς πολιτείας — καὶ δὴ μιᾶς πολιτείας τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξὴ καὶ οἱ ἐπιδιώξεις ἀποτελοῦν πρόσφορα μέσα τοῦ ὕπατου σκοποῦ τῆς ἱστορίας. Μπορεῖ ἄλλο νὰ εἶναι τὸ καθήκον τοῦ πολίτη καὶ ἄλλο τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἶναι χρέος του σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις νὰ βρῇ ποιά ἐπιταγὴ εἶναι ἡ κατὰ λόγον ἐπικρατέστερη.

7. Ἡ καταξίωση ὅμως τῶν μέσων τῆς σύνθετης πράξης ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τελεῖ ὑπὸ οὐσιώδεις ὁρους. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀπλὴ καὶ εὐθεία συμμόρφωση πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμον δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταί παρὰ κατ' ἐξαιρέσιν. Ἡ ἰδεατὴ λύση θὰ εἶναι πάντοτε ἡ σύνθετη πράξη νὰ ἀπαρτίζεται ἀπὸ κύτταρα ποὺ εἶναι ὅλα σύμφωνα πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμον. Κάθε δηλαδὴ αὐτοτελὴς πράξη, τμῆμα τῆς σύνθετης, πρέπει νὰ ἀποτελῇ, καὶ χωριστὰ λαμβανόμενο, πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ· καὶ γιὰ τὴν αὐτοτελὴ πράξη ἄλλος δρόμος προσπέλασής του ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμον δὲν ὑπάρχει. Ἄν ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό, ἡ παρέκκλιση ἀπὸ αὐτὸ τὸ δρόμον μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιτρεπτή, μόνο ὅταν ἡ πορεία πρὸς τὸ ἀγαθὸ ἀποκλείεται νὰ γίνῃ χωρὶς παρέκκλιση ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμον, ὡς πρὸς ὠρισμένα στοιχεῖα τῆς σύνθετης πράξης, ὅποταν καὶ ἡ παρέκκλιση σὲ αὐτὰ μονάχα τὰ στοιχεῖα θὰ περιορισθῇ. Ὅσο πιὸ ἀνεξαίρετα ἡ πορεία πρὸς τὸ ἀγαθὸν

συντελείται με ήθικες πράξεις τόσο ασφαλέστερη και σταθερότερη είναι. Αὐτὸς εἶναι ὁ κανόνας, ἡ παρέκκλιση εἶναι ἡ ἐξαίρεση. Ἡ παρέκκλιση ἄλλωστε δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνεται με κριτήρια μόνο ἐνδιάμεσους σκοπούς. Ὄταν παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη μιᾶς παρέκκλισης, γιὰ νὰ θεωρηθῇ ὀρθὴ πράξη, πρέπει νὰ ἔχη κριθῇ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ὑπατοῦ σκοποῦ. Μόνο αὐτὸς ἔχει τὴ δύναμη νὰ παραμερίσῃ τὸν ἠθικὸ κοινωνικὸ νόμο γιὰ ἄλλες ἀξίες σὲ μιὰν ὠρισμένη στιγμή τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Εἶναι ἐπὶ πλεόν αὐτονόητο πὼς μιὰ τέτοια παρέκκλιση ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο θὰ πρέπει νὰ μπορῇ νὰ ἀναχθῇ σὲ γενικὸ κανόνα συμπεριφορᾶς γιὰ τὴ συγκεκριμένη εἰδικὴ περίπτωση. Κάθε ἄνθρωπος ποὺ θὰ βρίσκονταν στὶς ἴδιες ἀκριβῶς κοινωνικὲς συνθήκες θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε χρέος νὰ ἀποφασίσῃ αὐτὴν τὴν παρέκκλιση, ὥστε νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ πράττων δὲν τὴν ἀποφασίζει ἀπὸ ἀτομικὸ συμφέρον, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ συμφέρον τῆς ὁλότητος καὶ δὴ τῆς ὁλότητος τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τέλος ἡ πράξη ποὺ συνιστᾷ παρέκκλιση πρέπει νὰ εἶναι πράξη ἐλευθερίας· νὰ θέλεται μόνο καὶ μόνο διότι ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ ἀγαθόν· ἀρχὴ τῆς νὰ εἶναι μόνο τὸ ἀγαθὸ καὶ κανένα πάθος, καμμιὰ ἐπιθυμία, καμμιὰ ἰδιοτέλεια· νὰ πηγάζῃ ἀπὸ τὴν καθαρὴ βούληση.

Μόνον ὅταν συντρέχουν αὐτοὶ οἱ οὐσιώδεις ὅροι, ἔχει τὴ δύναμη τὸ ἀγαθόν, ὡς ὑπατὸς σκοπός, νὰ καθαρῇ τὰ μέσα ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς αὐτό. Ὑπὸ αὐτοὺς ταῖς οὐσιώδεις ὁροὺς καὶ με κριτήριο τὸ ἀγαθόν, τὸν ὑπατο σκοπὸ τῆς ἱστορίας, θὰ πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ βρίσκωμε ποιά εἶναι ἡ ὀρθὴ πράξη, αὐτὴ ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ με παραμερισμὸ κάθε ἄλλης.

Ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο γιὰ χάρη ἐνὸς ἄλλου τρόπου τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι κατὰ θεωρίαν δυνατὴ, παντοῦ ὅπου ὑπάρχει πράξη, παντοῦ ὅπου ἐκτείνεται τὸ πρόσταγμα τοῦ ἀγαθοῦ. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ παρέκκλιση αὐτὴ ἐμφανίζεται ὡς ἐπιβεβλημένη κυρίως κατὰ τὶς μεγάλες ἀναμοχλεύσεις τῆς ἱστορίας, σὲ περιόδους μεταβατικές, ὅπου ἡ κοινωνικὴ ἰσορροπία εἶναι ἀσθενὴς καὶ κλονισμένη ἢ ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν.

Δ'

1. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημανθῇ ὅτι οἱ σκέψεις ποὺ διατυπώνονται σὲ τοῦτο τὸ ἄρθρο ἀποτελοῦν ἓνα ἀπλὸ διάγραμμα, τοῦ ὁποίου τὰ κύρια νοήματα ἀπαιτοῦν μιὰ εὐρύτερη ἀνάλυση. Κυρίως ἐπιχειρήθηκε ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος τοῦ τί κατὰ λόγον ἔχει χρέος νὰ πράττῃ γενικῶς ὁ ἄνθρωπος σὲ ἓνα εὐρύτερο πεδίο. Ἡ διεύρυνση αὐτὴ νομίζομε ὅτι κατορθώνεται, ὅταν τὸ πρακτέον δὲν θεωρῇται περιορισμένα

μόνο ἀπὸ τὴν ἠθικὴ σκοπιὰ, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰν πιὸ πολυσύνθετη σκοπιὰ, τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ συνθέτει σὲ ἐνότητα ὅλες τὶς ιδέες. Ἐπίσης νομίζομε ὅτι κατορθώνεται ἡ διεύρυνση αὐτῇ, ὅταν συνδυασθῇ τὸ νόημα τοῦ ἠθικοῦ χρέους μὲ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας· ὅταν ἡ πράξη θεωρηθῇ καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ὑπατοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας, ποὺ εἶναι σκοπὸς εὐρύτερος ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τελειότητα, διότι περιλαμβάνει, μαζὶ μὲ αὐτήν, καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ἀπόλυτες ἀξίες, τὶς θεωρητικὲς καὶ τὶς πρακτικὲς. Ἡ διεύρυνση αὐτῇ συνδυάζεται καὶ ἀποκτᾷ ὅλη τὴ σημασία της, ὅταν παράλληλα διε-
 ρυνθῇ καὶ ἡ ἐννοία τῆς πράξης, ποὺ ἄλλοτε νοεῖται ὡς ἀπλῇ καὶ ἄλλοτε πρέπει νὰ νοηθῇ καὶ ὡς σύνθετη πράξη (συλλογικὴ ἢ ἐπάλληλη). Ὡς ὑποκείμενα τῆς πράξης, βοηθημένοι ἀπὸ τὴν ἐννοιολογία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, δὲν θεωροῦμε τότε μόνο τὰ ἄτομα, ἀλλὰ καὶ τὶς ποικίλες ὁμα-
 δεύσεις ἀτόμων ποὺ ἐπιδιώκουν ὠργανωμένα ἓναν κοινὸ σκοπὸ, μὲ μιὰ σειρά συνήθως ἐπάλληλων ἀπλῶν πράξεων.

Πρόθεσή μας ἦταν νὰ ἐπιχειρήσωμε μιὰν ὀρθὴ τοποθέτηση τῶν προ-
 βλημάτων ποὺ ἀπὸ αὐτὲς τὶς θέσεις γεννιῶνται καὶ ὅχι νὰ δώσωμε
 λύσεις. Αὐτὸ θὰ ἀπαιτοῦσε μιὰ πολὺ βαθύτερη ἀνάλυση ὅλων τῶν ἐν-
 νοιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦμε.

Οἱ ἐννοίες αὐτὲς δὲν εἶναι νέες, οὔτε εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον νέος ὁ τρό-
 πος ποὺ τὶς χρησιμοποιοῦμε. Σημαντικὰ ἐρείσματα βρίσκουμε ἄφθονα στὴν
 ἱστορία τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, ἰδίως στὸ καντιανὸ σύστημα, ποὺ
 ἀποτελεῖ καὶ τὸ εὐρὺ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται ὅλες αὐτὲς οἱ
 ἀναπτύξεις μας.

Εἶναι ἀνάγκη τελειώνοντας νὰ μνημονεύσω τὰ κυριώτερα σημεῖα
 ἐπαφῆς μὲ τὶς πηγές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες κυρίως ἀντλήσαμε.

2. Ὁ Καντ δίνει δυὸ διατυπώσεις τοῦ ἠθικοῦ προστάγματος. Ἡ πρώτη :
*Πράττε σύμφωνα πρὸς τὴν ἀρχὴν ἐκείνην ποὺ θὰ μπορούσες νὰ θέλῃς νὰ ἰσχύῃ
 συγχρόνως καὶ ὡς γενικὸς νόμος* (Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der
 Sitten, Vorrede*, II Abschn., ἔκδ. Ἀκαδ. Βερολίνου, σ. 421, ἐπίσης *Meta-
 physik der Sitten, Einleitung*, IV, *Vorbegriffe zur Metaphysik der Sitten*,
 ἔκδ. Ἀκαδ. Βερολίνου, σ. 225). Ἡ δεύτερη : *Πράττε ἔτσι ὥστε τὴν ἀν-
 θρωπότητα τόσο στὸ πρόσωπό σου ὅσο καὶ σὲ κάθε ἄλλο πρόσωπο νὰ τὴν
 χρησιμοποιῇς πάντοτε καὶ ὡς σκοπὸ καὶ ποτὲ ἀπλῶς ὡς μέσον* (*Grundle-
 gung z. Metaph. d. Sitten, Vorrede*, II Abschn.).

Ἡ πρώτη διατύπωση ἰσχύει γιὰ κάθε κατηγορικὸ πρόσταγμα ποὺ ἀπορ-
 ρέει ἀπὸ τὸ ἀγαθόν. Ἡ δεύτερη ἰσχύει γιὰ τὴ ρύθμιση περιορισμένως τῆς
 κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Πρόβλημα διαφορᾶς ἀπὸ τὰ ἄλλα προστάγματα
 ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἀγαθόν, γιὰ τὴν πρώτη διατύπωση, δὲν γεννᾶται. Ὅτι
 πράττεται πρέπει νὰ μπορῇ νὰ θέλῃ ὁ πράττων νὰ ἀναχθῇ σὲ γενικὸ νόμο.

Αὐτὸ εἶναι κριτήριον κάθε ὀρθῆς πράξης, σὲ ὅποια ιδέα καὶ ἂν ἀναφέρεται. Ἡ δεύτερη διατύπωση προσδιορίζει τὸ πρακτέον ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων· εἶναι ὁ ἀνώτατος κοινωνικὸς νόμος. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ ἐμφανισθῇ ἡ περίπτωση τοῦ παραμερισμοῦ τοῦ νόμου αὐτοῦ ἐμπρὸς σὲ ἄλλα ἀπόλυτου κύρους προστάγματα. Πάντως ἐκεῖνο ποὺ σεβόμαστε στὸν ἄλλον ἄνθρωπο, ἢ ἀνθρωπότητα, δὲν εἶναι βέβαια ἡ ἀπλὴ ὕλική του ὑπόσταση, ἀλλὰ ἡ ὑπόσταση αὐτή, ὡς τὸ ἀναγκαῖο μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὅλων τῶν «τρόπων» τοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ ἀναγκαῖο τοῦτο μέσον, ὁ ἄνθρωπος, μετέχει τῆς ἀξίας τοῦ σκοποῦ, καὶ δὴ τοῦ ὕπατου σκοποῦ ἢ ἀλλιῶς εἰπωμένο, τῆς ἀνθρωπότητας, στὴν ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς της.

3. Σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο ὁμως δὲν μένομε ὀρθοδόξως πιστοὶ στὶς καντιανὲς θέσεις. Τὸ ἠθικὸ πρόσταγμα τοῦ Κάντ, στὴ δεύτερη διατύπωσή του, ἐπιχειροῦμε νὰ τὸ ἐντάξωμε μέσα σὲ ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, τὸ πλαίσιο τοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ ἠθικὸ πρόσταγμα τὸ ἀνάγομε σ' ἓνα εὐρύτερο : Πράττε τὸ ἀγαθόν. Νὰ καλλιεργῇς ὅλες τὶς θεωρητικὲς καὶ τὶς πρακτικὲς ἀξίες, ὅλες τὶς ιδέες καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὴν ἠθική. Νὰ τηρῇς ἀπέναντι τῶν συνανθρώπων σου τὴν συμπεριφορὰ ποὺ ἐπιβάλλει τὸ ἀγαθόν καὶ πὶο πέρα νὰ τὴν θέλῃς αὐτὴ τὴ συμπεριφορὰ, νὰ εἶναι δηλαδὴ ἡ βούλησή σου ἐλεύθερη. Ἀλλὰ ὄχι μόνο στὶς πράξεις ἀπέναντι τῶν συνανθρώπων σου, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς πράξεις σου, εἴτε ἀφορροῦν τοὺς συνανθρώπους σου, εἴτε τὴν πραγμάτωση οἰασοῦντιδε ιδέας, πρέπει ἡ βούλησή σου νὰ κατατείνῃ στὸ ἀγαθόν καὶ νὰ εἶναι ἐλεύθερη. Πρέπει ἔτσι, διότι εἶσαι ἐλεύθερη βούληση, νὰ θέλῃς τὴν ἀλήθεια, νὰ θέλῃς τὸ καλόν, νὰ θέλῃς τὴν ἀγάπη, νὰ θέλῃς τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ θεῖον, νὰ θέλῃς καὶ τὸ ἠθικόν. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἰσοδυνάμως.

4. Στὸν Κάντ ὑπάρχει ἡ ἐννοια τοῦ ὕπατου σκοποῦ τῆς ἱστορίας. Ἐχει μάλιστα μιὰν ἀπόλυτα συγκεκριμένη μορφή. Ὑπατος σκοπὸς εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς ἰδανικῆς παγκόσμιας πολιτείας, ὅπου κυριαρχεῖ ἀπόλυτα ἡ ἠθικὴ τάξη. Ὅταν πραγματοποιηθῇ αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ πολιτικὸ σχῆμα, τότε, μέσα σὲ αὐτὸ καὶ χάρις σὲ αὐτό, θὰ πραγματοποιηθοῦν ὡς τὴν πληρότητά τους καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἀξίες, δηλαδὴ τὸ ἀγαθόν. Ἡ ἰδανικὴ αὐτὴ κατάσταση, ποὺ κεῖται στὸ ἄπειρο τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, φαίνεται νὰ συμπίπτῃ μὲ ὅ,τι ὀνομάζομε καὶ ἐμεῖς ὕπατο σκοπό. Ἐνῶ ὁμως γνωρίζει τὸν ὕπατο σκοπὸ τῆς ἱστορίας (*Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, ἔκδ. Βερολίνου, σελ. 17 καὶ passim), δὲν φαίνεται νὰ θεωρῇ τὴν προσπέλαση τοῦ ὕπατου αὐτοῦ σκοποῦ ὡς χρέος τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει τὸν ὕπατο αὐτὸ σκοπὸ ὡς ἓναν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση πραγματοποιούμενο σκοπὸ καὶ δὴ ἀπὸ ἓνα σύνολο πράξεων ποὺ δὲν κατευθύ-

νονται ἐνσυνείδητα πρὸς αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Δὲν βλέπει τὸ σκοπὸν αὐτὸ ὡς ἓναν ἀνώτατο νόμο, ὡς ἓνα δέον. Οὐτε βέβαια τὸν συλλαμβάνει ὡς τὴν ἐνότητα τῶν ἀξιῶν, ὁπότε κατ' ἀνάγκην θὰ τὸν ἔβλεπε καὶ ὡς ἓνα ἀνώτατο δέον, ὡς ἀγαθόν.

Καὶ περαιτέρω, ἐνῶ ὡς ἀποστολὴ τῆς ἱστορίας ἀναγνωρίζει τὴν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ πνεύματος, τὴν πραγματοποίησιν μὲ τις πράξεις ὅλων τῶν ἀνθρώπων ὅλων τῶν ἀξιῶν, δηλ. τοῦ ἀγαθοῦ, ἀσχέτως ἂν ὅλες οἱ πράξεις αὐτὲς εἶναι ὀρθές καὶ ἠθικές, δὲν φθάνει νὰ συνδέσῃ τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ νὰ συναγάγῃ ἀπὸ αὐτὴν ἓναν ἀνώτατο κανόνα — ἓνα καθολικὸ κατηγορικὸ πρόσταγμα, ποὺ ὑπερβαίνει τὸ ἠθικὸ κατηγορικὸ πρόσταγμα.

Καὶ ἀκόμη, ἐνῶ θεωρεῖ πῶς ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν ἱστορία συντελεῖται ἀπὸ τὰ γένη καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ ἄτομα, δὲν βλέπει πῶς ἡ ἀτομικὴ πράξις πρέπει νὰ θεωρῆται ὄχι μόνο ὡς μεμονωμένο γεγονός ἀλλὰ καὶ ὡς κύτταρο ἢ κρίκος πράξεων τοῦ γένους, γενικὰ εὐρυτέρων ὄντοτήτων, μὲ τις ὁποῖες κυρίως ἐξελίσσεται ἡ ἱστορία καὶ πληροῦται ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς.

Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν ἀναπτύξιν τῆς ἠθικῆς τοῦ φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἡ σύνδεσις συνίσταται σὲ τοῦτο μόνο: στὸ ὅτι ὁ ὕπατος σκοπὸς τῆς ἱστορίας εἶναι μιὰ ἰδεατὴ παγκόσμιη πολιτειακὴ τάξις, ὅπου κάθε ἄνθρωπος θὰ μπορῇ νὰ ἀναπτύξῃ κατὰ τὸν πληρέστερο τρόπο τὴν ἠθικὴν τοῦ ἐλευθερίαν καὶ τὴν πνευματικὴν τοῦ δυνάμεις. Ἡ πραγμάτωσις τῶν ἰδεῶν, τοῦ ἀγαθοῦ, μένει ἔργο τῶν ἀτόμων. Τῆς ἱστορίας ἔργο εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ ἰδεατοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου μέσα στὸ ὁποῖο ὅλες οἱ ἰδέες θὰ καρποφορήσουν.

5. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ γνωρίζει ὁ Κάντ (*Kritik der praktischen Vernunft*, I Teil, 2. Buch, 1. u. 2. Haupttt., ἔκδ. Βερολ., σελ. 107-113). Μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχει στὸν Κάντ τὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι συντίθεται ἀπὸ δυὸ στοιχεῖα, τὴν ἠθικὴν τελειότητα (ἀρετὴ) καὶ τὴν εὐδαιμονία. Τὸ πρῶτο στοιχεῖο, σύμφωνα μὲ τὴν σκέψιν ποὺ ἀναπτύξαμε, εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο τοῦ ἀγαθοῦ, ὡς ἓνας — ὄχι ὁ μοναδικὸς — ἀπὸ τοὺς βασικοὺς «τρόπους» του. Εἶναι ἐπομένως ἡ ἔννοια ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ στενότερη ἀπὸ ὅ,τι τὴν ἀντικρύζει ἡ πλατωνικὴ σκέψις, ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦμε τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο, ἡ εὐδαιμονία, εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψίν μας ἀμφίβολο. Ἡ παρεμβάλλεται μὲ αὐτὴν ἓνα στοιχεῖο αἰσθητὸ στὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ, πρᾶγμα κατὰ λόγον ἀδύνατον (βλ. Ἰ. Θεοδωρακοπούλου, *Κριτικὴ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνωτάτου ἀγαθοῦ, ὡς ὁρίζει αὐτὴν ὁ Κάντ*, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 46 (1971) 54-64) ἢ δὲν σημαίνει παρὰ τὴ συνείδησιν τῆς τελειότητος, καὶ ὄχι μόνο τῆς ἠθικῆς τελει-

ότητας, αλλά της καθολικής τελειότητας που εκφράζεται με την ευρύτερη έννοια του αγαθοῦ. (Βλ. Παρατηρήσεις μου στην ανωτέρω Ἀνακοίνωση).

6. Ὁ Κάντ γνωρίζει ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῶν πρακτικῶν ἀντινομιῶν, ἀλλὰ κάνει τὸν ἀκόλουθον ὀρθὸν προσδιορισμό : Σύγκρουση δὲν ὑπάρχει μεταξὺ τῶν καθηκόντων (*obligationes non colliduntur*). Ἐνα εἶναι κάθε φορὰ τὸ πρακτέο. Μπορεῖ ὅμως νὰ ὑπάρξη σύγκρουση μεταξὺ τῶν λόγων ποὺ προσδιορίζουν τὸ καθῆκον, ὅποτε ἰσχύει καὶ προσδιορίζει τὸ καθῆκον ὁ ἰσχυρότερος λόγος ἢ κανόνας (*Die Metaphysik der Sitten, Einleitung in die Metaphysik der Sitten, IV, Vorbegriffe*, ἐκδ. Ἀκαδ. Βερολ., σελ. 224). Δὲν γνωρίζομε ὅμως κείμενά του, ὅπου ἀπὸ αὐτὴ τὴν οὐσιώδη σκέψη νὰ συνάγῃ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ περικλείνει, ὅποτε ἴσως νὰ ἐπαιρνε τὸ πρόβλημα τῶν ἀντινομιῶν τοῦ πρακτικοῦ λόγου ὅλο του τὸ εὖρος.

7. Στὸν Φίχτε, ὅπως εἶδαμε (ὅπ. π. σελ. 13 § 3), ὁ ὁρισμὸς τοῦ ἠθικοῦ προστάγματος εἶναι ευρύτερος καὶ γενικώτερος ἀπὸ ὅ,τι εἶναι στὸν Κάντ καὶ φθάνει στὸ ὄριο, ὅπου θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν ταυτίσωμε μὲ τὸ πρόσταγμα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ ἀγαθόν. Ὁ Φίχτε ἔχει ἐπίσης πλήρη ἐπίγνωση τῶν ἀντινομιῶν στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς. Τὶς ἐμφανίζει κατὰ τὸν ζωηρότερο τρόπο στὴ σύγκρουση τῶν καθηκόντων τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου, γενικὰ τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ καθήκοντα εἴτε τοῦ πολίτου εἴτε τοῦ πιστοῦ μιᾶς Ἐκκλησίας. (Fichte, *Das System der Sittenlehre*, 3. Hauptt., 2 Abschn., § 18) Καὶ ὁ Φίχτε γνωρίζει ὅτι οἱ ἀντινομίες δὲν ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἀπόλυτων ἀξιών, ἀλλὰ μόνο μεταξὺ τῶν πραγματοποιήσεων τῶν καὶ γι' αὐτὸ καὶ ἡ λύση δίδεται μόνο *in concreto*.

8. Τὴν ἀντινομία ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς σὲ περιορισμένη ἔκταση, φαίνεται νὰ δέχεται καὶ ὁ Ἑγελος. Σὲ αὐτὴν βλέπει νὰ ἐνσωματώνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο διαλεκτικὸν ἀναβαθμὸ τῆς ἱστορίας. Στὴν *Εἰσαγωγή* του στὴ *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, ἀφοῦ τονίσῃ πὼς στὶς συνηθισμένες περιπτώσεις κάθε ἄνθρωπος εὐκόλα διαγιγνώσκει ποιὸ εἶναι τὸ ἠθικὸ καὶ τὸ νόμιμο καὶ μόνο ἀπὸ κακὴ θέληση προφασίζεται ὅτι δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ τὸ διαγνώσῃ, προχωρεῖ λέγοντας : Ἄλλως ἔχουν τὰ πράγματα στοὺς μεγάλους ἱστορικοὺς συσχετισμούς. Ἀκριβῶς ἐδῶ ἀνακύπτουν οἱ μεγάλες συγκρούσεις τῶν ὑπαρχόντων καὶ ἀναγνωρισμένων καθηκόντων, νόμων καὶ δικαίων πρὸς δυνατότητας ποὺ ἀντίθενται σὲ αὐτὸ τὸ σύστημα, τὸ προσβάλλουν καὶ καταλύουν ἀκόμη τὴ βάση καὶ τὴν πραγματικότητά του καὶ ποὺ ἔχουν περιεχόμενο, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἠθικό, μέσα σ' ἕνα εὐρὺ πλαίσιο, ὠφέλιμο, οὐσιαστικὸ καὶ ἀναγκαῖο. Αὐτὲς τώρα οἱ δυνατότητες γίνονται ἱστορία. Τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀποφασίζουν αὐτὲς τὶς συγκρούσεις τοὺς ἀποκαλεῖ

«κοσμοϊστορικά ἄτομα» (Hegel, *Philosophie der Geschichte, Einleitung* IX, σελ. 37, ἔκδ. Glockner, Τόμ. 11, σελ. 59).

Αὐτὰ δὲν τὰ ἀναφέρομε, διότι συμπίπτουν οἱ ἀναπτύξεις μας μὲ τὴν ἐγελιανή θέση. Ἡ διαφορὰ τῶν ἀφετηριῶν μας εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπεται ταυτισμός. Τὰ ἀναφέρομε, διότι καὶ αὐτὰ ὑπογραμμίζουν τὸ γεγονὸς ὅτι, μέσα στὸν ροῦ τῆς ἱστορίας, εἶναι ἀναπότρεπτη ἡ ἐμφάνιση ἀντινομιῶν, καὶ δὴ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς, καὶ ὅτι μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς ἀντλεῖ ζωὴ καὶ προχωρεῖ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι.

9. Θὰ ἦταν ὀρθὸ αὐτὴ τὴ σκέψη τοῦ Ἐγέλου νὰ τὴ συνδυάσωμε μὲ τὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν μπορεῖ ἓνας ἐξέχων πολίτης νὰ ὑπόκειται στὴν αὐτὴ κοινωνικὴ τάξη μὲ τοὺς κοινούς πολῖτες. Μιλώντας γι' αὐτὸν λέγει : ὥσπερ γὰρ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἰκὸς εἶναι τὸν τοιοῦτον. Ὅθεν δῆλον ὅτι καὶ τὴν νομοθεσίαν ἀναγκαῖον εἶναι περὶ τοὺς ἴσους ..., κατὰ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος· αὐτοὶ γὰρ εἰσι νόμος (Πολιτικά Γ 13, 1284 a 10 ἐπ.). Ἄλλοι ἐπομένως κανόνες κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς πρέπει νὰ ἰσχύουν γι' αὐτοὺς καὶ ἄλλοι ἀντίθετοι γιὰ τοὺς κοινούς πολῖτες.

10. Ἡ σκέψη, ὅτι κάποτε ἐπιβάλλεται, βάσει τοῦ ἀνώτατου κριτηρίου τῆς πράξης, ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὸν ἠθικὸ κοινωνικὸ νόμο, προκαλεῖ δέ ο ς. Δυστυχῶς ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος βρίθκει ἀπὸ παραδείγματα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τούτου τοῦ λόγου τὸ ὀρθόν. Τὸ παγκόσμιο θέατρο κατὰ τὸ πλεῖστον τρέφεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντινομία. Θὰ ἦταν πολὺ εὐκολώτερη καὶ πολὺ πιὸ ἄνετη ἡ ζωὴ, ἂν ἔλειπαν τὰ διλήμματα καὶ οἱ ἀντιθέσεις αὐτές. Ἀλλὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς ζωῆς εἶναι ἀκριβῶς ἡ μεγάλη δυσκολία τῆς ἡ ἀνάγκη, γιὰ νὰ εἶσαι πιστὸς στὴν ἀποστολὴ σου, νὰ ἐκτελῇς ἐξ ὑπαρχῆς γιὰ κάθε σου πράξη ὅλους ἐκείνους τοὺς συλλογισμούς, ὕστερα ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ μόνο μπορεῖς νὰ πράξης ὑπεύθυνα καὶ ἐλεύθερα, καὶ μὲ τὸν κίνδυνο πάντοτε, μέσα στοὺς δαιδάλους αὐτούς, νὰ πλανηθῇς καὶ νὰ χάσης τὸ δρόμο σου.

Θὰ μπορούσε ἀκόμα κανεὶς νὰ προβάλλῃ λόγους παιδαγωγικούς, ποὺ θὰ ἐπέβαλλαν τὴν ἀπόκρυψη αὐτῆς τῆς πικρῆς καὶ ἐπικίνδυνης ἀλήθειας. Προσωπικὰ δὲν ἐνστερνίζομαι αὐτὴν τὴν ἀποψη. Δὲν κρίνω σύμφωνη μὲ τὸν ἠθικὸ ἀκριβῶς νόμο τὴ μέθοδο, ποὺ ὁλόκληρη τὴν ἀλήθεια θέλει νὰ τὴν περιορίσῃ σὲ ἓνα ἱερατεῖο καὶ κρίνει α ρ γιογι τοὺς πολλοὺς ἀνάξιους νὰ τὴν ἐπωμισθοῦνε. Μόνο παλεύοντας μὲ τοὺς κινδύνους τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἐλευθερίας διδάσκεται ὁ ἄνθρωπος πῶς νὰ πορεύεται, μὲ αὐτὲς γιὰ ὁδηγούς, πρὸς τὸν ἀληθινὸ προορισμό του.

DAS GUTE ALS HANDLUNGSPRINZIP

Zusammenfassung.

Im Vorhergehendem wird versucht, die Norm der sozialen Handlung auf eine höhere und breitere Grundlage zurückzuführen, in die der kategorische Imperativ der praktischen Vernunft völlig mitinbegriffen wird. Dies hat eine weitere Bearbeitung des Handlungsbegriffs vorausgesetzt.

Im ersten Paragraph wird nun die Handlung als eine sinnhafte Aktivität angesehen, deren Anfang und Ende in der Zeit durch ihren Sinngehalt allein festgestellt werden kann. Demzufolge findet dieser Sinngehalt seinen Ausdruck im Zweck der Handlung.

Weiter werden die Handlungen in einfache und zusammengesetzte und die letzteren in kollektive und successive unterschieden. Eine Vielheit von Personen, die durch ein Aggregat verschiedener oder identischer Handlungen einen gemeinsamen Zweck gleichzeitig verfolgen, vollbringen eine einzige einheitliche Handlung, d.h. eine kollektive Handlung. Eine oder viele Personen können auch durch eine in der Zeit sich entwickelnden Kette von einfachen Handlungen wiederum eine einheitliche Handlung vollziehen; diese Verkettung bildet eine successive Handlung.

Das normative Prinzip der Handlung liegt im Begriff des Guten, des Agathon, als der letzten Einheit aller Ideen, bzw. aller höchsten Werte vor. Das Agathon aber ist nicht unmittelbar der Vernunft zugänglich, sondern nur durch die Ideen die seine modi bilden. Die Ideen werden, in Bezug auf die Handlung, zu Imperativen, die alle kategorisch sind.

Diese kategorischen Imperative sollen die Bedingung jeder menschlichen Aktivität ausmachen. Das Gute, als der höchste Imperativ, das alle aus den Ideen stammenden Imperativen, mithin auch den der Sittlichkeit, in sich begreift, soll sich in alle seine modi verwirklichen. Das Gute fällt auch mit dem Endzweck der Geschichte zusammen; es macht sein eigentliches Wesen aus. Die Bildnug der ethischen Urteile auf Grund des Guten, außer der Schwierigkeit, die sich aus der Abstraktheit und Breite dieser Norm sich ergibt, stößt auf zwei größere Probleme. Das erste sind die eventuellen Antinomien, die zwischen die höchsten Werte, insofern sie auf einem konkreten Fall angewendet werden sollen, entstehen; denn die höchsten Werte an sich können nie kollidieren; die konkreten Handlungsrichtungen aber können bei ihrer Anwendung zu einer Antinomie führen.

Die zweite Schwierigkeit entsteht aus dem doppelten Aspekt der Handlung, als einer isolierten, einfachen Handlung einerseits und zum andern als eines Gliedes der Verkettung des historischen Werdens. Im ersten Falle

ist das ethische Prinzip, in seiner Absolutheit das Bedingende; im zweiten aber Fall können andere Ideen überwiegen. Es können z. B. theoretische Werte vorherrschen. Im sozialen Rahmen kann das Gute, als der Endzweck der Geschichte und als das höchste Beurteilungsprinzip, eine Handlungsrichtung vorschreiben, die von der des ethischen kategorischen Prinzips verschieden sein kann. So entsteht die Frage ob das Politische das Ethische beseitigen soll. Solange das Gute selbst als Kriterium gilt, ist die Beseitigung zulässig und es handelt sich darum, jedesmal festzustellen, welchem von diesen zwei Standpunkten in dem zu beurteilenden konkreten Fall das Primat zukommt.

Im letzten Paragraph werden die Ansätze erwähnt die hauptsächlich von Kant's System kommen und für die Formung unserer eigenen Begriffe von entscheidender Bedeutung sich erwiesen. Einige Punkte aus Aristoteles, Fichte und Hegel dürften dabei nicht vergessen werden. Der Versuch die ethischen mit den geschichtsphilosophischen Gedanken Kant's in Verbindung zu bringen hatten uns dazu geführt, den höchsten Wert der Sittlichkeit, gleichzeitig mit allen anderen höchsten Werten oder Ideen unter einem einheitlichen Prinzip, den platonischen Agathon, unterzubringen. Daraus aber erhebt sich die Notwendigkeit, die unter den höchsten Werten entstehenden Konflikte festzustellen und das Problem der in ihrer Anwendung entstehenden Antinomien, wenn nicht zu lösen, so doch in einer richtigen Weise aufzustellen. Das ethische Prinzip, das als bedingend für die soziale Handlung anerkannt worden ist, insoweit sie als ein isoliertes Faktum, eine einfache Handlung untersucht und beurteilt wird, unabhängig von jedem weiteren Erfolg, im Gegensatz also zu jeder Erfolgsethik, wird zum Problem sobald wir die Handlung in ihrem historischen Zusammenhang betrachten, sei es daß sie mit der Verwirklichung anderer theoretischen oder praktischen Werte kollidiert, sei es daß das Soziale selbst eine andere Qualität erhält, sobald die konkreten Handlungen vom historischen Standpunkt beleuchtet werden. In dieser doppelten Beleuchtung der sozialen Aktivität wurzelt der Konflikt zwischen Ethik und Politik.

Das Vorhergehende ist auf sehr einfachen Grundlinien beschränkt, die zur Herstellung eines Gesamtbildes ermöglichen könnten. Beabsichtigt wurde nicht Lösungen zu geben, sondern das Problem richtig aufzustellen.

Athen

Konstantin Tsatsos